De komma intonationeel verklaard

Een empirisch onderzoek naar de huidige praktijk van taalgebruikers

Masterscriptie

Redacteur/ editor

Emma Punt

5696585

emmapunt@gmail.com

Universiteit van Amsterdam

16 oktober 2008

Begeleiders

Dhr. dr. J. Don

Mw. drs. E. J. Rietstap

Dankwoord

Het proces van het schrijven van deze scriptie is prettig en snel verlopen en constant boeiend gebleven, mede dankzij onderstaande mensen.

Mijn dank gaat uit naar mijn begeleiders Everdien Rietstap en Jan Don. Ik was gezegend met een ideaal team dat me constant enthousiast begeleidde en me met een goede dosis nuttige opmerkingen, ieder vanuit zijn eigen vakgebied, het traject heeft doorgeholpen. Jan wees me op de theorie over intonatiedomeinen en hielp me achteloos mijn achterstand in de taalkunde in te halen. Ook dank ik (bureau)redacteuren Thomas van de Bergh, Jaap Blansjaar, Jennifer Boomkamp, Menno Hartman, Marion Hoff, Ronald Kerstma, Caroline Mulder, Mark Pieters, Annemiek Recourt, Anita Roeland, Rob van Rossum, Katja Rotte, Vincent Schmitz, Cecile van Son, Anneke Willemsen en Rob Zweedijk die al hun kommagêne opzij hebben gezet om mij te helpen door mee te werken aan de test.

Ook op persoonlijk vlak heb ik mij gesteund gevoeld. Daarvoor wil ik mijn ouders danken, die mijn hele studietijd mijn hoofdsponsor zijn geweest van adviezen, van steun en vooral van onvoorwaardelijk vertrouwen, hoeveel scripties ik ook wilde schrijven en hoeveel andere niet-studiegerelateerde dingen ik ook ondernam; mijn redacteur MamAn, die tot diep in de nacht klaarstond om 'qua' uit mijn scriptie te halen, en aangezien de functie van een redacteur nooit onderschat mag worden en Max, die me scherp hield door zijn bèta-aanpak, zonder wie ik nooit een goede opzet zou kunnen maken, maar die vooral mijn rots was, in alles.

Inhoud

1 INLEIDING **4**

1.1 AANLEIDING 4

1.2 AANPAK ONDERZOEK 5

1.2.1 Onderzoeksmodel 6

1.2.2 Vraagstellingen 7

1.3 AFBAKENINGEN 7

1.4 OPZET VAN HET VERSLAG 8

2 DE KOMMA **10**

2.1.1 De komma honderd jaar geleden 10

2.1.2 De drie principes 11

2.1.3 Huidige richtlijnen 15

3 INTONATIE EN HET KOMMAGEBRUIK **22**

3.1.1 Intonatiedomeinen 22

3.1.2 Herstructurering van intonatiedomeinen 24

3.1.3 Voorwaarden voor herstructurering 26

3.1.4 Intonatiedomeinen en de komma 27

3.1.5 Gerelateerd werk 29

4 KOMMACONSTRUCTIES **31**

4.1 ADVIEZEN EN GEBRUIK SYNTACTISCH UITGELICHT AAN DE HAND VAN CASUSSEN 31

4.1.1 Advies en gebruik 'dat' als voegwoord 32

4.1.2 Advies en gebruik 'botsende' werkwoorden van verschillende gezegdes 36

4.1.3 Advies en gebruik relatieve woorden 38

4.1.4 Advies en gebruik nevengeschikte zinnen 39

4.2 ADVIEZEN EN GEBRUIK VANUIT DE INTONATIETHEORIE 40

4.2.1 'Dat' als onderschikkend voegwoord 40

4.2.2 'Botsende' werkwoorden van verschillende gezegdes 43

4.2.3 Betrekkelijke woorden 44

4.2.4 Nevenschikkende voegwoorden 45

5 DE HUIDIGE PRAKTIJK **48**

5.1 RESULTATEN TEST 49

5.1.1 'Dat' als onderschikkend voegwoord *50*

5.1.2 'Botsende' werkwoorden van verschillende gezegdes *53*

5.1.3 Betrekkelijke woorden *56*

5.1.4 Nevenschikkende voegwoorden *58*

5.1.5 Algemene bevindingen op grond van de test *63*

5.2 RESULTATEN NABESPREKING REDACTEUREN 64

6 CONCLUSIE **66**

7 AANBEVELINGEN **67**

LITERATUURLIJST **69**

BIJLAGEN **70**

1 LIJST: ZINNEN MET 'DAT' ALS VOEGWOORD 70

2 LIJST: TWEE PERSOONSVORMEN NAAST ELKAAR 72

3 LIJST: WERKWOORDEN VAN VERSCHILLENDE GEZEGDES 73

4 LIJST: BETREKKELIJKE WOORDEN 74

5 LIJST: ZINNEN MET NEVENGESCHIKTE VOEGWOORD 'EN' EN 'OF' 76

6 TABEL: 'DAT' ALS VOEGWOORD 79

7 DE TEST IN DE VOORGELEGDE VOLGORDE 82

8 DE TEST OP VOLGORDE VAN DE NUMMERING 86

8 DEELNEMERS TEST 90

9 RESULTATEN TEST 91

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Domweg gelukkig, in de Dapperstraat is de laatste regel uit een gedicht van J.C. Bloem. *Wie wat vindt heeft slecht gezocht* is de titel van een gedicht van Rutger Kopland. Het is moeilijk te definiëren wat de precieze regels voor kommagebruik zijn, maar volgens de syntactische regels is de kommaplaatsing in beide zinnen niet 'correct'. Het is namelijk niet nodig een komma tussen twee bijwoordelijke bepalingen te plaatsen, zoals tussen *gelukkig* en *in de Dapperstraat*, en er wordt wel geadviseerd een komma te plaatsen tussen twee persoonsvormen, zoals tussen *vindt* en *heeft*.

Waarom zijn dit toch goede zinnen, ondanks de 'verkeerde' interpunctie? De zinnen zijn literair 'bedoeld', waardoor de schrijver stilistisch wat meer ruimte heeft wat interpunctie betreft. Door een komma voor *in de Dapperstraat* te plaatsen, dwingt Bloem de lezer een pauze te nemen op die plek. Hierdoor zal deze de regel in twee delen lezen, met twee klemtonen; dit met het gevolg dat er meer nadruk ligt op *Domweg* dan zonder komma het geval was. Hierdoor blijkt hoe bijzonder het is als men zelfs in de Dapperstraat zo gelukkig kan zijn. Bij *Wie wat vindt heeft slecht gezocht* is er geen komma geplaatst, terwijl deze in de meeste handboeken wel tussen twee persoonsvormen geadviseerd wordt. Zonder de komma zal de zin in één adem uitgesproken worden. Het gevolg is hier dat de lezer snel leest, zijn oog blijft haken omdat er iets vreemds is, en het nog een keer leest: de aandacht is gevestigd.

Bovenstaande voorbeelden spreken de syntactische interpunctieregels tegen, maar zijn te verklaren vanuit een ritmisch principe. Er spelen namelijk meerdere principes een rol in het kommagebruik. Daar komt nog bij dat interpunctieregels niet vaststaan en eerder vrijblijvende adviezen zijn. Deze adviezen zijn in de verschillende handboeken vanuit verschillende uitgangspunten geschreven en lang niet altijd helder. Het is dus een wonder dat Nederlanders de komma kunnen plaatsen. Trekken ze zich niets aan van de adviezen of is het goed genoeg als ze de komma op gevoel plaatsen? In deze scriptie probeer ik de sturende principes achter dat 'gevoel' te beschrijven. Ik wil namelijk onderzoeken of geoefende Nederlandse taalgebruikers, te weten (bureau)redacteuren, dat ritmische principe (onbewust) hanteren.

Volgens Nicoline van der Sijs (1996) heeft zich in de laatste vijftig jaar 'een grote verandering op het gebied van de interpunctie voltrokken, en wel in het gebruik van de komma'.

Ze beschrijft in een artikel in *Onze Taal* bondig hoe er twee principes zijn volgens welke de komma geplaatst kan worden: volgens de ritmische methode en de grammaticale methode. Volgens haar heeft er een verschuiving plaatsgevonden 'van de grammaticale methode naar de ritmische methode, met als gevolg een sterke tendens steeds minder komma's te gebruiken' (Sijs, 1996:128).

Uit mijn vooronderzoek wordt inderdaad al snel duidelijk dat men honderd jaar geleden veel meer komma's plaatste, te weten op de syntactische 'breuken' in een zin, namelijk tussen zinsdelen (zie de beschrijving van mijn vooronderzoek in 2.1.1). Maar of de verklaring hiervoor is dat men tegenwoordig komma's vooral volgens de ritmische methode plaatst, onderbouwt Van der Sijs niet met een empirisch onderzoek. Ik probeer in deze scriptie, in lijn met de door Van der Sijs geconstateerde tendens, een empirische en theoretische onderbouwing te geven van de stelling dat komma's in het huidige taalgebruik vooral volgens de ritmische methode worden geplaatst.

1.2 Aanpak onderzoek

Uit 1.1 blijkt mijn hypothese:

Hypothese 1 De kommaplaatsing in het huidige Nederlands wordt vooral bepaald door i ntonatie.

Om deze hypothese te toetsen breng ik eerst de huidige stand van zaken wat betreft het kommagebruik in kaart. Dit doe ik door zestien (bureau)redacteuren te testen op hun kommagebruik. Zij krijgen zinnen voorgelegd die interessante constructies bevatten wat betreft mogelijke kommaplaatsing. Om te bepalen welke constructies dat zijn, ga ik na wat de 'regels' en richtlijnen in het huidige kommagebruik zijn, die ik vanaf nu 'adviezen' zal noemen. Daarna inventariseer ik op welke posities deze adviezen niet overeenkomen met het gebruik van de kommazetting in de casussen, aan de hand van vijf recent verschenen biografieën. De conflicterende data die daardoor naar voren komen, vormen de aanleiding tot het empirisch onderzoek.

Een antwoord op de vraag in welke situaties men om syntactische redenen een komma kan plaatsen en wanneer om ritmische moet dan vastgesteld worden. De ritmische redenen baseer ik op een theorie over intonatiedomeinen, toegepast op het kommagebruik. Dat uit zich in de volgende hypothese:

Hypothese 2 In het Nederlands wordt een komma alleen geplaatst op de grens van twee intonatiedomeinen.

Dat is overigens de reden dat ik de term 'intonationeel' in plaats van 'ritmisch' gebruik. Aan de hand van de plaatsing van komma's door de redacteuren hoop ik te kunnen concluderen of inderdaad overwegend 'intonationele komma's' geplaatst worden. De eventuele komma's op plaatsen waar de syntactische noodzaak van een komma conflicteert met de intonationele vraag volgens de veronderstelde theorie over intonatiedomeinen, zullen aantonen welk principe overheerst.

1.2.1 Onderzoeksmodel

Deze aanpak geef ik hieronder schematisch weer en licht ik vervolgens toe:

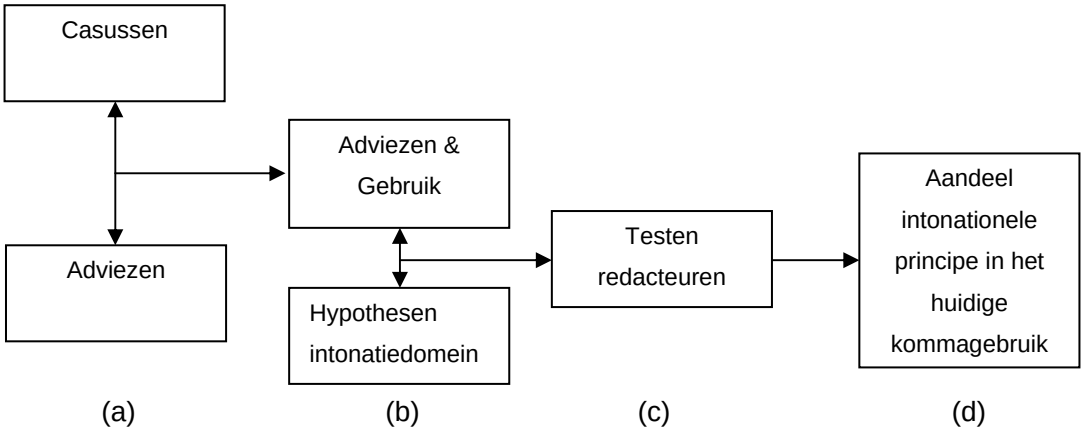

(a) Adviezen over het kommagebruik zullen aan de hand van casussen, namelijk recent verschenen teksten getest worden om conflicterende data over advies en gebruik aan het licht te brengen (b). Met behulp van de veronderstelde theorie over intonatiedomeinen, toegepast op het kommagebruik, kan voorspeld worden bij welke zinsconstructies de syntactische en intonationele kommazetting zullen botsen, en kan er een test geconstrueerd worden (c) om te toetsen waar de komma in die constructies in een gecontroleerde testsituatie wordt geplaatst. Door de uitslag van deze test wordt (d) het aandeel van het intonationele principe in het huidige kommagebruik in beeld gebracht. Op deze manier hoop ik bij te dragen aan de theorie rond het huidige kommagebruik.

1.2.2 Vraagstellingen

De hoofd- en deelvragen die uit dit model voortkomen zijn als volgt:

1 Wordt de huidige plaatsing van de komma bepaald door het intonationele principe?

1.1 Welke adviezen in het kommagebruik zijn er te vinden in de toonaangevende handboeken en in hoeverre conflicteert het gebruik in de dagelijkse praktijk, zoals die blijkt uit de geïnventariseerde casussen, daarmee?

1.2 Doet de veronderstelde theorie over intonatiedomeinen in het Nederlands de juiste voorspellingen wat betreft de plaatsing van komma's, of in ieder geval betere dan de bestaande adviespraktijk?

1.3 Afbakeningen

Mijn resultaten geven weer hoe een groep van zestien redacteuren en bureauredacteuren van literaire uitgeverijen de komma plaatst. Ik ga ervan uit dat (bureau)redacteuren toonaangevend zijn in het hedendaagse interpunctiegebruik, aangezien zij zich er professioneel mee bezighouden en in hun redactiewerk streven naar correct taalgebruik. Daarbij zullen de teksten die ze redigeren openbaar worden in de vorm van een boek.

De huidige adviezen over de kommaplaatsing test ik op conflicterend gebruik door zes biografieën uit de afgelopen vijf jaar te bekijken. Om inconsequenties te voorkomen die optreden door specifiek taalgebruik te onderzoeken, heb ik gezocht naar een genre teksten dat zo neutraal mogelijk is in het interpunctiegebruik. In fictieboeken kan de auteur stilistische middelen gebruiken om literair-esthetische redenen, of om zich zo te onderscheiden van anderen. Auteurs van zakelijke teksten kunnen andere beweegredenen hebben wat betreft de komma: zij kunnen bijvoorbeeld kortere zinnen of zinsdelen gebruiken ten behoeve van de duidelijkheid. Daarom heb ik gekozen voor een 'middenweg': het genre 'biografie'. Door de inhoudelijke duidelijkheid die het genre vereist, zal het taalgebruik niet te stilistisch afwijkend zijn. De stijl van de auteur speelt natuurlijk nog steeds een rol, maar doet er minder toe. Ik vermijd dan ook constructies waarbij de komma om stilistische redenen gebruikt wordt en gebruik alleen voorbeelden van constructies die meermalen voorkomen.

De theorie over intonatiedomeinen is een prosodische theorie om zinnen op te delen. Ik onderzoek de bestaande praktijk van kommaplaatsing aan de hand van die theorie. De theorie

kan namelijk voorspellingen doen over kommaplaatsing. Juist daar waar de prosodische theorie andere voorspellingen doet dan de adviespraktijk uit de handboeken en schrijfwijzers, wordt toetsing van het intonationele kommagebruik mogelijk en interessant.

In een aantal zinsconstructies is men het duidelijk eens waar wel of niet een komma geplaatst moet worden. Deze kommaplaatsing staat in de verschillende richtlijnen hetzelfde beschreven, soms vanuit een ander uitgangspunt maar het komt op hetzelfde neer. Die komma's worden altijd goed geplaatst. Zoals komma's tussen leden van een opsomming (*In prijs verlaagd: boontjes, wortelen, ijsbergsla en bloemkool*), of om een tussenwerpsel heen (*Dit is, goddank, achter de rug*). Deze constructies worden niet getoetst omdat de praktijk al helder is. Interessant is dat de prosodische theorie die ik beschrijf in staat is kommaplaatsing in deze duidelijke gevallen eenvoudig te verklaren, waar de bestaande adviespraktijk die als aparte gevallen moet beschrijven. Dit kan dus een sterke aanwijzing zijn dat de theorie over intonatiedomeinen, toegepast op het kommagebruik, op het juiste spoor zit. Dit zal ik aantonen in paragraaf 3.1.8.

Voor mijn test zal ik gebruikmaken van de zinnen uit de biografieën. Welke zinnen dat zijn en wat ze zullen testen wordt verantwoord in hoofdstuk 5.1. De zinnen zijn ontdaan van de komma's, waardoor de redacteuren 42 zinnen voor zich krijgen zonder komma's. Andere interpunctie, hoofdletters en aanhalingstekens zullen er wel instaan. De redacteuren krijgen de opdracht om komma's te plaatsen waar zij dat het mooist en het meest correct vinden. Ik benadruk dat ze er niet langer over na moeten denken dan ze anders zouden doen, en de komma's dus hetzelfde moeten plaatsen als ze anders ook zouden doen in redactiewerk.

1.4 Opzet van het verslag

Mijn onderzoek bevat een theoretisch kader, een analyse van adviezen en het gebruik in de casussen, en een empirisch onderzoek. Het theoretische kader beschrijft hoe de komma honderd jaar geleden werd geplaatst, en de drie principes van de kommaplaatsing. Ook pas ik een theorie over intonatiedomeinen toe op de kommaplaatsing (H.3). Ik maak een analyse van de adviezen en toets deze aan recent verschenen teksten, om vast te stellen welke adviezen en conflicterend gebruik interessant zijn voor dit onderzoek (H.4.1). Hier kijk ik naar met de bevonden hypothese over intonatiedomeinen om voorspellingen te doen over het intonationele kommagebruik (H.4.2), en daarop baseer ik de samenstelling van mijn test, in de vorm van zinnen waarin de komma's zijn weggehaald. Hiermee toets ik niet alleen de adviezen en het conflicterend gebruik, maar

hoop ik ook te kunnen concluderen of het intonationele principe in het huidige kommagebruik overheerst. Deze test leg ik voor aan een groep redacteuren om zo empirisch vast te stellen hoe de adviezen en het conflicterend gebruik tegenwoordig in praktijk gebracht worden en om de hypothese over een overheersing van het intonationele principe te bevestigen of te weerleggen (H.5).

2 De komma

Een goede interpunctie in een zin is zeer belangrijk. De komma is het leesteken dat de meeste problemen veroorzaakt door de complexe regels voor de toepassing ervan, maar het belangrijkste omdat hij grote betekenisverschillen kan veroorzaken. Dit belang is met een paar voorbeelden aan te geven waardoor verdere toelichting onnodig lijkt. De volgende zin is op vier verschillende manieren lezen, afhankelijk van de kommaplaatsing: *De directeur vroeg mij nog eens langs te komen; De directeur vroeg mij, nog eens langs te komen; De directeur vroeg mij nog, eens langs te komen; De directeur vroeg mij nog eens, langs te komen.* Het is goed te weten dat alle Nederlanders recht op bijstand hebben, in de Grondwet staat in artikel 20 lid 3: *Nederlanders hier te lande, die niet in het bestaan kunnen voorzien, hebben een bij de wet te regelen recht op bijstand van overheidswege*. Ten slotte was Louis Couperus ook overtuigd van het belang van de komma: 'Vergeet nooit (…) als je weer schrijven gaat, dat komma's je halve stijl maken.' (Couperus 1910)

2.1.1 De komma honderd jaar geleden

Volgens Daniëls (1994: 40) was het Nederlandse kommagebruik tot 1950 sterk syntactisch bepaald. Volgens Van der Sijs (1996: 128) zou dit gepaard gaan met de tendens om veel meer komma's te plaatsen dan tegenwoordig gebruikelijk is. Om dit te onderzoeken heb ik in mijn vooronderzoek gekeken naar de komma in biografieën van honderd jaar geleden, om te bepalen of de kommazetting van destijds inderdaad erg verschilde met de huidige praktijk.

Ik heb gekeken naar twee biografieën, één uit 1902 over Jacques Perk door Betsy Perk, en een biografie over Jacobus Arminius door J.H. Maronier uit 1904. Er is niet veel onderzoek nodig om te constateren dat een tekst die rond 1900 geschreven is veel meer komma's bevat dan een recent verschenen tekst. De komma's staan er niet alleen als de zinnen lang zijn en er dus meer pauzes nodig lijken te zijn; men lijkt vooral elke syntactische eenheid in een zin af te perken door een komma. Een voorbeeld uit een biografie over Jacques Perk: *Want ik begrijp, dat de persoon, die gij in uw brief beschrijft, binnen enkele dagen, als proef, de vakante plaats zal innemen.* (Perk, 1902). Het is dus niet moeilijk om in deze oude teksten een bepaald type komma's te vinden die men nu niet meer zou plaatsen. Andersom lijkt zich het niet voor te doen: er werden toen schijnbaar geen komma's weggelaten op plaatsen waar we ze nu wel plaatsen. De komma's van nu stonden er

vroeger dus ook, toentertijd aangevuld met vele andere. Een voorbeeld is plaatsing van de komma voor 'om'. Voor het voegwoord 'om' kwam vroeger soms een komma, waar we die nu niet zouden plaatsen*: In 't geheel geen antwoord te krijgen begon mij toch te verontrusten, doch de Kameraad, die zich dien reus allerminst als zieke kon voorstellen en bij eenig inzicht van zijn toestand de eerste zou geweest zijn, om mij naar Amsterdam te drijven* […] (Perk, 1902).

Een eeuw geleden plaatste men tevens bijna altijd een komma voor het voegwoord 'dat', wat we nu niet (altijd) meer doen. Bijvoorbeeld: *Uit de nagelaten papieren blijkt wel niet, dat hij verder is gekomen dan een voorrede, maar toch meen ik, dat zijne wijsgeerige artikelen er toe behooren, juist omdat hij er zich zelf nu en dan in toespreekt.* (Perk, 1902) Op het eerste gezicht lijkt het dat men in 1900 geen onderscheid maakte tussen een uitbreidende en beperkende bijvoeglijke bijzin: men leidde beide in met een komma. Soms is dat dus wederom een komma voor 'dat', in dit geval relatief gebruikt. Bijvoorbeeld: *Wellicht wend ik mij toch nog tot hen met mijn boekje, dat voor haast twee maanden voltooid op mijn schrijftafel ligt en telkens wordt gevijld.* (Perk 1902). Hetzelfde geldt voor 'die' relatief gebruikt: *En wel als een der beminnelijkste en edelste figuren, die ooit hebben geleefd;*[…] (Perk, 1902)

Ook andere betrekkelijke woorden dan 'dat' werden in 1900 altijd voorafgegaan door een komma, bijvoorbeeld het betrekkelijke bijwoord 'waarop': *De toon, waarop deze verdachtmaking van hun candidaat werd uitgesproken, wekte het wantrouwen der Curatoren op.* (Maronier, 1905) 'Waarop' heeft een verwijzend karakter, waarbij men vroeger de neiging had hem voor te laten gaan door een komma. Net als in de volgende zin: *Kort daarop kreeg Arminius een brief, waarin hij naar Haarlem werd ontboden.* (Maronier, 1905)

Ook voor het nevenschikkend gebruikte 'of' werd bijna altijd een komma geplaatst: *Op dezen rand kunnen zij, die er achter wandelen, gaan leunen, als ze een kijkje in de zaal willen nemen, of zien "wat ze nu weer doen" op het tooneel.* (Perk, 1902). Dit vooronderzoek bevestigt dus dat er inderdaad een groot verschil is tussen de kommaplaatsing van honderd jaar geleden en de hedendaagse.

2.1.2 De drie principes

Afgezien van de handboeken en richtlijnen op dit gebied lijkt er niet veel onderzoek gedaan te zijn naar interpunctie in het Nederlands. De literatuur is meestal prescriptief, er wordt niet observerend geschreven over de praktijk van het kommagebruik en het wordt niet vanuit een theoretisch perspectief benaderd. Er is zeker niet veel (wetenschappelijk) onderzoek gedaan naar

de komma waarbij een poging wordt gedaan kommaplaatsing te begrijpen vanuit het ritmische principe of intonatie. Zoals ik in 3.1.4 beschrijf zijn er in de Engelse literatuur wel artikelen te vinden waarin syntactische plaatsing van de komma wordt vergeleken met die volgens intonatie-eenheden, namelijk door Alan Cruttenden (1991), maar in de Nederlandse literatuur heb ik geen onderzoek hiernaar gevonden.

In opkomst lijkt de benadering van interpunctie vanuit de 'computational linguistics', waarbij de taal geformaliseerd wordt zodat het toepasbaar is in computersystemen. Hier is de interpunctie lange tijd genegeerd (Bayraktar e.a, 1998: 33) maar blijkt het steeds vaker een interessant object. In deze onderzoeken wordt interpunctie vaak gezien als een systeem op zichzelf. Geoffrey Nunberg gaf door zijn nieuwe benadering van interpunctie de aanleiding voor 'computational linguistic' onderzoek naar interpunctie in de 90'er jaren (Bayraktar e.a, 1998: 34). Nunberg weerlegt in zijn *The Linguistics of Punctuation* (Nunberg 1990) de algemeen heersende mening dat interpunctie prescriptief is, en dat door de verwijdering tussen geschreven en gesproken taal, interpunctie meer een opzichzelfstaand linguïstisch systeem is geworden. Ik ga hier verder niet op in omdat het onderzoek niet handelt vanuit intonatiedomeinen en dus niet relevant is voor mijn aanpak.

Wel relevant en beschreven in Nederlandse literatuur zijn de verschillende principes volgens welke de komma geplaatst kan worden: ritmisch, syntactisch en semantisch. In de Engelse literatuur is hier veel over geschreven, wat in zekere mate is toe te passen op het Nederlandse kommagebruik.

In de vijftiende en zestiende eeuw werd interpunctie vooral volgens het retorische, ritmische principe gebruikt. (Little 1984: 372) Dit is de oorspronkelijke functie van de komma, namelijk om in geschreven taal aan te geven hoe de gesproken taal dient te klinken (Daniels 1994: 35) (Little 1984: 372). Er is een direct verband met de behoefte en de gewoonte om teksten hardop te lezen, het onderwijs was destijds dan ook gericht op het voorbereiden van studenten voor effectief spreken in het openbaar. (Parkes, 1993: 5) Zo is er veel onderzoek gedaan naar teksten van Shakespeare, die een chaotische interpunctie zou hanteren wat verklaard wordt door de noodzaak van het voordragen. Volgens sommigen is zijn interpunctie dan ook voornamelijk om ritme aan te geven.

Ook in het Nederlands is ritme van groot belang geweest, uit Bilderdijks *Nederlandsche Spraakleer* (1826) blijkt duidelijk dat voor Bilderdijk het ritmische principe overheerst (Vooys 1937: 22). Bilderdijk schrijft over de komma: ' 't Zijn merkpaaltjens langs het pad, en geen hekken of

sluitboomen, die den wandelenden adem ophouden of sluiten. Dan-alleen zijn de commaas ter snede, als de aandacht bijzonder op zulke adverbia gevestigd moet worden, en dan moet men ze als parenthetiesch met een veranderde stembuiging uitbrengen.' (Bilderdijk 1926: 359)

Bilderdijk was voor lange tijd een van de laatsten die focus legde op het ritmische principe: tijdens de zeventiende eeuw begon het uitgangspunt voor interpunctie al te verschuiven van uitspraak naar grammatica, rond 1850 was grammatica het meest dominante uitgangspunt voor kommazetting. Er bleek behoefte te zijn aan wetenschappelijke verklaringen in plaats van regels met de retorica als het leidende principe. Volgens het grammaticale of syntactische principe geeft men met komma's weer hoe de zin op het meest elementaire niveau grammaticaal te ontleden valt in deelzinnen en hoe de interpunctie de grammaticale structuur kan verduidelijken. Tijdens de zeventiende eeuw en vooral daarna ontstond er steeds meer verwijdering tussen de spreektaal en de schrijftaal, met een dominante rol voor de schrijftaal. (Daniels 1994: 38) Het syntactische principe is volledig gericht op de schrijftaal, terwijl het ritmische principe meer gericht is op de spreektaal.

Halverwege de afgelopen eeuw komt de ritmische traditie weer terug, al wordt het syntactische principe niet uit het oog verloren. Een verklaring daarvoor is dat zinsritmiek steeds verder van schrijvers af is gaan staan, als gevolg van de dominantie van de schrijftaal over de spreektaal (Daniels 1994: 41). In dit onderzoek gebruik ik de term intonationeel in plaats van ritmisch aangezien accenten, ritme en intonatie door fonologen onder de intonatiedomeinen worden gevangen, omdat het gevolgen zijn van de prosodische structuur van een zin.

Een paar onderzoekers maken ook het semantische principe tot aparte categorie, andere vinden dat dit principe samenvalt met het ritmische of het grammaticale. Ik ben van mening dat het semantisch principe ondergeschikt is, omdat het meestal samenvalt met een ander principe, maar het lijkt me wel zinvol dit principe apart te benoemen omdat het toch een rol bij kommaplaatsing speelt. Het semantisch principe kan namelijk voor betekenisonderscheid zorgen. Een goed voorbeeld zijn de uitbreidende en beperkende bijvoeglijke bijzinnen die later in dit onderzoek ter sprake zullen komen. De semantiek bepaalt of de komma in de volgende zin na 'medewerkers' nodig is, dat is namelijk afhankelijk van welke groep een loonsverhoging krijgt.

(1)a Alle medewerkers, die hebben bijgedragen aan de winst, krijgen loonsverhoging.

(1)b Alle medewerkers die hebben bijgedragen aan de winst, krijgen loonsverhoging.

Hier speelt tevens het ritmische principe een rol: als je 'alle medewerkers die hebben bijgedragen aan de winst' als een eenheid leest, namelijk één intonatiedomein (zie 3.1.2), hoor je dat het alleen

om een selecte groep medewerkers gaat. Het syntactische principe speelt echter ook een rol, aangezien de zinsdelen de functie van bijvoeglijke bijzin vervullen, en ingedeeld kunnen worden in beperkende en uitbreidende zinnen. De principes overlappen dus vaak, en het semantisch principe staat zelden op zichzelf.

In de Engelse literatuur spreekt men soms ook van het typografische principe, waarbij de drukkers, uitgevers en redacteuren streven naar gestandaardizeerde regels. Door die afspraken was vroeger tevens de verdeling tussen de kommaplaatsing door uitgever en auteur vastgelegd. Aangezien ik hier in de Nederlandse literatuur niets over heb gevonden, laat ik dit principe hier buiten beschouwing.

Het is moeilijk aan te geven welk principe nu overheerst bij de kommaplaatsing. Dit is een groot probleem voor de makers van de richtlijnen want 'uit de omstandigheid dat men leestekens een bepaalde functie toekent, vloeit het feit voort dat men regels formuleert die moeten bewerkstelligen dat de interpunctie aan haar functie beantwoordt' (Wethlij 1987: 142). Alex Wethly bespreekt in het artikel 'Ritme of ratio: de plaatsing van leestekens in het Nederlands' de problematiek van de leestekens en van de handleidingen over leestekens. Hij verklaart zijn bevinding dat vele taalgebruikers de regels en de functie van leestekens niet kennen als volgt (1987: 142):

1 Over de functie van leestekens bestaat geen eensgezindheid bij taalkundigen;

2 de regels zijn dan ook niet uniform;

3 de regels zijn binnen een bepaalde functie-opvatting ook niet altijd consequent;

4 gehanteerde criteria zijn dikwijls vaag en/of voor discussie vatbaar en/of niet distinctief.

Auteurs van handleidingen geven niet duidelijk aan welke functie ze toekennen aan de komma, en ze maken ook niet echt een keuze tussen de principes. De meeste auteurs van handleidingen beschrijven de drie principes wel, en passen hun adviezen erop aan door de benaderingen in hun voorschriften te combineren. Soms is een advies 'plaats de komma als de zin lang is' (intonationele principe), of moet de komma verwarring voorkomen (semantisch), of moet er een komma voor en na een tussenwerpsel (syntactisch en intonationeel). Wethlij beschrijft dat veel auteurs van richtlijnen inderdaad de 'compromisopvatting' hanteren 'dat leestekens aspecten van de gesproken taal weerspiegelen, maar daarmee tegelijkertijd de structuur van de tekst verduidelijken, waardoor het tekstbegrip gediend wordt.' 'Het uitgangspunt bij deze concrete aanwijzingen voor komma-plaatsing blijft echter doorgaans het ritmische principe, waarbij het

gehoor de knoop moet doorhakken.' (1987: 144) Hoe deze principes in de huidige richtlijnen vorm krijgen, bespreek ik in de volgende paragraaf.

2.1.3 Huidige richtlijnen

Er zijn geen algemene regels vastgesteld voor het gebruik van komma's. De *ANS*, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* is hier heel duidelijk over: 'Het gebruik van komma's is geen grammaticale, maar een stilistische, dus uiteindelijk een subjectieve kwestie.' De richtlijnen die er wel zijn hebben dus een vrijblijvend karakter, wat het er niet makkelijker op maakt voor de taalgebruiker. Daar komt bij dat er niet altijd overeenstemming te vinden is in taalgidsen (Wethlij, 1996: 27). Niet zozeer omdat de adviezen elkaar op het eerste gezicht tegenspreken, maar vooral omdat ze op een verschillende manier uitgelegd en ingedeeld worden, en daardoor 'niet uitblinken door ondubbelzinnigheid en uniformiteit'. (Wethlij, 1996: 27) Ten slotte zijn veel adviezen vaag: er wordt gebruikgemaakt van termen als 'meestal', 'soms', 'als je een korte pauze hoort', 'bij een lange rust', 'alleen bij lange zinnen', 'vermijd overdaad'. Wanneer plaats je geen komma in het geval van 'meestal'? Wat is een korte pauze en hoe hoor je een rust? Wanneer is een zin lang en wat is overdaad?

Dit gebrek aan duidelijke adviezen is te verklaren. De kommaregels zijn niet puur syntactisch te beschrijven, zoals ik laat zien in 2.1.2, dus probeert men het onderscheid tussen wel of geen komma aan te duiden door de gebruiker bewust te maken van het ritmische en semantische principe door over te horen pauzes of lengte van zinnen te spreken. Wethlij stelt dat 'Nederlandse interpunctie illustratief is voor de vaagheid resp. het gebrek aan distinctie waarmee criteria worden omschreven'. (Wethlij, 1987: 142) Over een aantal richtlijnen en adviezen is wel overeenstemming te vinden in de handboeken, die zijn vaak overzichtelijker, zoals 'een komma na een aangesproken persoon'.

Voor dit onderzoek gebruik ik een aantal richtlijnen als aanleiding om bij proefpersonen te testen hoe de komma in de praktijk geplaatst wordt. Aangezien sommige richtlijnen weinig houvast bieden, zal de gebruiker het in die betreffende zinnen zelf op moeten lossen, wat die constructies interessant maakt voor dit onderzoek. Daarom zal ik drie richtlijnen selecteren die weinig houvast bieden of waar geen overeenstemming over is, en één richtlijn die in de handboeken wél duidelijk beschreven is. Aan de hand van deze adviezen test ik interessante constructies waarbij ik inventariseer of deze adviezen toegepast zijn bij de kommazetting in de casussen.

Ik kies vier richtlijnen aan de hand van twee toonaangevende handboeken, namelijk één over interpunctie, Van der Horst's *Alles over leestekens*, en een handboek over taalbeheersing, Renkema's *Schrijfwijzer*. *Alles over leestekens* van Van der Horst (2001) (hierna 'Van der Horst') lijkt toonaangevend op het gebied van interpunctie. Hier wordt het gebruik van de komma in twee groepen gesplitst: de komma om misverstand te voorkomen, en de komma om een zin minder ingewikkeld te maken. De eerste komma lijkt een uiting van het semantische principe. De komma om een zin minder ingewikkeld te maken is een vage omschrijving waarbij alledrie de principes een rol kunnen spelen. Bij zijn uitleg betrekt Van der Horst ook de taalkundige benadering, waardoor het boek een veelzijdig beeld van de problematiek geeft. Zijn vuistregel is een komma te plaatsen als er bij hardop lezen een kleine pauze wordt gehoord, wat dus op het intonationele principe is gebaseerd. Verder beschrijft hij de adviezen op syntactische basis: bij welk type bijzinnen wel of geen komma, bij welke tussenzinnen, bijvoeglijke naamwoorden en woordgroepen. Van der Horst gebruikt veel heldere voorbeelden om misverstanden te voorkomen en licht toe dat het geen bindende regels zijn. Van der Horst baseert zijn adviezen op werken van zichzelf, maar ook op *Spelling en interpunctie* van Hermkens (uit 1971), Renkema's *Schrijfwijzer* (uit 1995), *Taalbaak (*Halink, Van Eemeren en Grootendorst (red.) uit 1993, *Taaltips* (C. Timmers en R. Reinsma (red.) uit 1994 en Vervoorns *Leestekens en hoofdletters* uit 1981.

Het taaladviesboek *Schrijfwijzer* van Jan Renkema (2002) (hierna 'Renkema') heeft de meeste status onder de taalboeken (Daniels 1994: 53). Renkema is hoogleraar Tekstkwaliteit aan de Universiteit van Tilburg en een autoriteit op het gebied van taaladvies. De eerste druk van *Schrijfwijzer* verscheen in 1979 en sindsdien heeft hij drie nieuwe edities geschreven. Er zijn al meer dan 400.000 exemplaren verkocht, waardoor je wel kunt stellen dat het veelgebruikt is. Uit mijn nabespreking met de redacteuren (zie 5.2) blijkt ook dat de meeste van hen *Schrijfwijzer* gebruiken als ze twijfelen over interpunctie. Renkema maakt de adviezen en regels duidelijk voor mensen zonder theoretische bagage, waardoor de lezer bijvoorbeeld geen voorkennis over zinsontleding hoeft te hebben. Renkema adviseert vaak de keuze voor een komma af te laten hangen van de lengte van de zin. Hij licht de dubbelzinnigheid hierover toe: 'Er zijn geen harde criteria te geven om een zin lang of kort te noemen. Volg uw eigen voorkeur en houd rekening met het leesgemak en met de smaak van uw lezers' (2002: 348). Hij duidt hiermee op het intonationele principe van kommazetting, maar spreekt dat niet uit. Hij baseert zijn adviezen ook op het syntactische principe, maar lijkt de uitzonderingen en de precieze uitvoering

intonationeel toe te lichten. Hij sluit zijn handboek af met een lange literatuurlijst, maar het is niet duidelijk welke adviezen hij op welke titel gebaseerd heeft.

Een aantal adviezen in deze twee handboeken is eenduidig en helder, en kunnen dus goed toegepast worden. Er is ook een groep adviezen waarover geen overeenstemming is in de handleidingen, vaak door de verschillende uitgangspunten waaruit het advies beschreven is waardoor er meerdere mogelijkheden voor gebruik zijn. Ik zal de belangrijkste adviezen van Van der Horst en Renkema samenvatten onder deze twee rubrieken.

2.1.3.1 Eenduidige richtlijnen

Eenduidige adviezen zijn onder andere de 'genreafspraken', zoals bijvoorbeeld: men plaatst een komma tussen de delen van een adres op een regel, tussen plaatsnaam en datum in een brief en tussen getallen. Andere eenduidige regels bij zowel Van der Horst als Renkema zijn de volgende:
Tussen de delen van een opsomming staat een komma;
tussenwerpsels staan tussen komma's;
een aangesproken persoon staat tussen komma's;
een bijstelling staat tussen komma's;
tussen hoofdzinnen zonder voegwoord komt een komma;
'voor en na een hoofdzin die als tussenzin is gebruikt plaatsen we een komma' (Van der Horst), oftewel 'een hoofdzin in een andere hoofdzin staat tussen komma's' (Renkema): *We wijzen u erop, wij schreven dit al eerder, dat u onze rekening nog niet hebt betaald*.

Zowel Van der Horst als Renkema gaan uitgebreid in op het verschil tussen een beperkende en een uitbreidende bijvoeglijke bijzin. Van der Horst schrijft dat een beperkende bijvoeglijke bijzin niet voorafgegaan wordt door een komma, een uitbreidende bijvoeglijke bijzin wel. Zowel na de beperkende als na de uitbreidende bijvoeglijke bijzin komt in het algemeen een komma. Op die plaats staan namelijk meestal twee persoonsvormen naast elkaar. Van der Horst illustreert het verschil tussen de beperkende en uitbreidende bijzin aan de hand van duidelijke voorbeelden waaruit blijkt dat je het verschil kunt ontdekken door de zin op semantisch niveau te analyseren. Renkema stelt dat aan het einde van een bijvoeglijke bijzin een komma komt als de hoofdzin doorloopt, en aan het begin wel als de bijzin uitbreidend is en niet als de bijzin beperkend is. Ook hij legt het verschil uitgebreid en semantisch uit, onder andere aan de hand van voorbeelden. Zoals ik eerder beschreef is het verschil tussen de beperkende en uitbreidende bijzin vooral semantisch, maar spelen het intonationele en syntactische principe ook een rol. Aan het intonationele principe gaan de auteurs voorbij.

De regels in de 'eenduidige groep' zijn niet, zoals misschien te verwachten was, zozeer eenduidig omdat het ritmische en semantische principe niet aan de orde komt. Ze lijken namelijk op syntactische gronden gebaseerd te zijn, zoals bij 'tussen de delen van een opsomming komt een komma', maar zoals ik in 3.1.4 beschrijf, zijn juist deze regels intonationeel te verklaren.

2.1.3.2 Niet eenduidige richtlijnen

De beschrijving in de handleidingen over onderstaande constructies laat de gebruiker de ruimte om de komma op meerdere manieren te gebruiken. Die ruimte wordt meestal aangegeven door nadruk te leggen op het rimische principe.

'Dat' als voegwoord

De veelvoorkomende zinsconstructie met het voegwoord 'dat' wordt door Van der Horst en Renkema op een verschillende manier behandeld. Van der Horst beschrijft dat tussen hoofdzinnen met een voegwoord (want, maar, en, of) alleen een komma nodig is als er een duidelijke pauze is en de komma in korte zinnen achterwege kan blijven. Onder de paragraaf 'andere bijzinnen' bespreekt Van der Horst dit geval nog een keer, namelijk als de bijzin achteraan staat. Hij schrijft: 'De komma kan voor "dat" meestal weggelaten worden. Dit voegwoord leidt namelijk dikwijls een bijzin in die een noodzakelijke aanvulling op de hoofdzin is. De zin is vóór 'dat' nog niet af.' Hiermee impliceert hij dat je semantisch naar de zin moet kijken om te beoordelen of het gedeelte na 'dat' onmisbaar is of dat het een toevoeging is. Hij past ook het intonationele principe toe door te zeggen dat als de hoofdzin voor 'dat' wat langer is, er een komma kan staan maar dat die niet noodzakelijk is. Het hangt dan af van de rust die je hoort. De voorbeeldzinnen die hij geeft met een komma voor 'dat' zijn echter ook zinnen waar de zin voor 'dat' nog niet af is, waarvan hij eerder stelde, en ik ook van mening ben, dat de komma daar juist niet nodig is. Hij zegt bijvoorbeeld dat in de zin *Het voordeel van deze werkwijze is, dat er veel minder afval is.* een rust te horen is, dus er een komma voor 'dat' gezet mag worden. Maar deze zin is nog niet af zonder de bijzin.

Renkema beschrijft 'dat' als voegwoord niet apart maar het komt ter sprake in verschillende paragrafen. Bij de paragraaf 'Hoofdzin en bijzin': 'Tussen hoofdzin en bijzin komt een komma, behalve als de deelzinnen kort zijn: *Hij heeft gezegd dat hij volgend jaar een bijscholingscursus gaat volgen.* En als voorbeeld met komma geeft hij: *Hij heeft al zo vaak tegen mij gezegd, dat hij na de eerstvolgende lange vakantie bijscholingscursussen over computerondersteund*

onderwijs gaat volgen. Het is opmerkelijk dat Renkema hier stelt dat het gebruik van de komma voor 'dat' bepaald wordt door de lengte van de zin en niet door de functie van de bijzin of door een eventuele rust. De rust kan soms wel veroorzaakt worden door de lengte, maar zijn voorbeeld met een komma voor 'dat' geeft al aan dat een lange zin niet in alle gevallen een komma nodig heeft, dat hangt af van de functie of het ritme. Ik verwacht dat de intonationele theorie die ik later beschrijf dit probleem zal ondervangen, aangezien een intonationele benadering de combinatie van lengte, ritme en functie omvat.

Bijvoeglijk naamwoorden

Volgens Van der Horst moet er wel een komma tussen bijvoeglijk naamwoorden staan als er een duidelijke pauze is, en niet als de woorden als een eenheid worden gezien. Bijvoorbeeld bij *Een vervelende oude man* wordt 'oude man' als eenheid gezien en hoeft er alleen een komma achter 'vervelende' te staan als er een duidelijke pauze wordt bedoeld, de man dus vervelend én oud is. Renkema adviseert een komma 'tussen bijvoeglijke bepalingen die van plaats kunnen veranderen', of waarin 'de toevoegingen enigszins gelijkwaardig zijn'. Renkema concludeert: 'er komt geen komma wanneer de bepalingen niet gelijkwaardig zijn'.

Renkema en Van der Horst beschrijven deze zinsconstructie op een andere manier, maar het advies komt in het gebruik op hetzelfde neer. Renkema hanteert het semantische principe door over de waarde van de toevoegingen te spreken. Van der Horst hanteert het intonationele principe als hij vraagt om de pauze te horen.

Werkwoorden

Van der Horst: 'Tussen persoonsvormen plaatsen we een komma. Als zo'n zin kort en overzichtelijk is, zou u de komma ook kunnen weglaten. Niemand zal moeite met deze zinnen hebben, maar in twijfelgevallen zou u toch een komma kunnen zetten.' Van der Horst bespreekt deze constructie tevens onder de paragraaf 'bijwoordelijke bijzinnen': 'Omdat bij constructies waar de bijwoordelijke bijzin voorop staat dikwijls twee persoonsvormen naast elkaar staan is er meestal een komma nodig: *Als het regent, ga ik niet naar buiten*.' Hij bespreekt de komma tussen twee werkwoorden die niet samen een gezegde vormen apart, waaronder hij dus alle werkwoorden en niet alleen de persoonsvormen schaart. Hij stelt dat deze werkwoorden meestal door een komma gescheiden worden, maar dat de komma niet noodzakelijk is. Bijvoorbeeld niet als de voorgaande bijzin kort is: *Door zuinig te leven heeft hij veel kunnen sparen.*

Renkema noemt de constructie onder andere bij 'beknopte bijzinnen' door te stellen dat tussen een beknopte bijzin en hoofdzin alleen een komma nodig is als de bijzin lang is of als een werkwoord uit de bijzin naast een werkwoord uit de hoofdzin staat. Dit geldt dus niet voor persoonsvormen, aangezien er geen persoonsvorm in een beknopte zin voorkomt. Daarom heeft hij ook een aparte paragraaf 'De komma tussen persoonsvormen'. Ik citeer: 'Tussen twee persoonsvormen komt een komma. Als de zin heel kort is, mag de komma achterwege blijven.' 'Heel kort' wordt in dit geval geïllustreerd met *Wie dit leest is gek.*

Het lijkt erop dat de lezer bij twee botsende werkwoorden zelf moet beslissen wanneer de komma noodzakelijk is, en daarover moet oordelen op basis van de lengte van de zin. De 'regel' is dus syntactisch: een komma staat tussen twee werkwoorden die niet samen een gezegde vormen, maar de uitvoering is maar deels 'intonationeel': 'niet als de zin (heel) kort is'. Dat er meerdere aspecten bij het intonationele principe meespelen lijkt niet aan de orde.

Nevengeschikte zinnen

Van der Horst stelt dat tussen hoofdzinnen met een voegwoord (want, maar, en, of) alleen een komma nodig is als er een duidelijke pauze is. 'Het is een hardnekkig misverstand dat er voor *en* en *of* geen komma zou mogen staan. In geval van een pauze is een komma zeker op haar plaats. Anders is de betekenis niet direct duidelijk' (2001: 17). Hij doet dus een beroep op het intonationele inzicht van de kommagebruiker: 'is er een pauze te horen', om het semantische principe aan te geven: 'anders is de betekenis niet direct duidelijk'.

Renkema beschrijft 'en' als nevenschikkend voegwoord apart maar het komt ook ter sprake in andere paragrafen. Bij de paragraaf 'Hoofdzinnen': 'Tussen hoofdzinnen met een voegwoord komt alleen een komma als de hoofdzinnen lang zijn'. Hij bespreekt de constructie ook bij de paragraaf 'Tussen bijzinnen': 'Als een hoofdzin gevolgd wordt door meer dan één bijzin, komen er alleen komma's tussen de bijzinnen als de hoofdzin of een bijzin lang is', dus niet in de zin *Het is niet duidelijk volgens welke normen gekeurd wordt en hoe die normen tot stand komen.* Maar wel in de lange zin *Ondanks een uitgebreide toelichting en een uitvoerig debat kon de directeur niet duidelijk maken dat de school er slecht voor stond, en dat de nieuwe richtlijnen van het Ministerie van Onderwijs in feite nog dit jaar een fusie noodzakelijk maken.*

Hij bespreekt deze constructie bovendien in een aparte paragraaf 'komma voor en'. Die komma moet geplaatst worden als de hoofdzinnen lang zijn, als het een nevengeschikt zinsdeel inleidt en als er anders misverstand kan ontstaan: een mooi voorbeeld van de drie principes,

namelijk intonatie, syntaxis en semantiek. Ook komt er een komma voor 'en' om onderscheid te maken tussen opsommingsdelen zoals *a en b, en c*.

Concluderend: bij de auteurs van de handboeken is er soms wel overeenstemming over de adviezen, maar ze beschrijven die dusdanig verschillend dat dit niet op het eerste gezicht duidelijk wordt. Daarbij laten ze veel over aan de interpretatie van de gebruiker door het criterium van de te horen pauze of de lengte van de zin. Het is opvallend dat de adviezen soms syntactisch lijken, maar dat in de uitwerking de intonatie, de semantiek of beide principes ook een grote rol blijken te spelen. Overigens geven de auteurs van de handboeken niet aan welk principe bij welk advies een rol speelt. Er wordt vaak nadruk gelegd op de lengte van de zinnen, terwijl dit maar een deelaspect is van het intonationele principe. Andere aspecten zoals accent of stijl kunnen het belang van het aspect lengte versterken of verzwakken, maar deze worden minder of niet genoemd. Hier kom ik op terug als ik de adviezen met de resultaten vergelijk.

Ik zal drie adviezen gebruiken uit de groep met niet eenduidige richtlijnen om te testen op de casussen: als eerste de komma voor 'dat' als voegwoord, omdat daarbij op lengte en rust wordt gewezen, maar de kommaplaatsing niet af lijkt te hangen van lengte. Dit is dus een mooie aanleiding om dit intonationeel te testen. Ook gebruik ik het advies over de komma tussen twee werkwoorden van verschillende gezegdes, omdat de gebruiker daar af moet gaan op de lengte van de zin terwijl er volgens mij meer meespeelt. En ik test het advies over de komma voor de nevenschikkende voegwoorden 'en' en 'of', omdat de adviezen daarover onduidelijk zijn en een beroep doen op het inzicht van de gebruiker op intonationeel en semantisch niveau. Daarbij gebruik ik één advies uit de eenduidige groep voor verder onderzoek, namelijk het advies betreffende de betrekkelijke en uitbreidende bijzinnen. Hierover lijkt wél overeenstemming te zijn in de (bestudeerde) vakliteratuur, waardoor goed te testen is of het intonationele principe daar ook een rol speelt.

3 Intonatie en het kommagebruik

Een zin is niet alleen syntactisch in te delen, maar ook op basis van ritmische patronen, dat wil zeggen intonationeel. Marina Nespor en Irene Vogel (1986) hebben een indeling in intonatiedomeinen voorgesteld die een enorme invloed heeft gehad op het wetenschappelijk onderzoek naar intonatie en intonatiedomeinen. In deze scriptie breid ik het toepassingsgebied van deze theorie uit naar de kommaplaatsing, dus naar het domein van de interpunctie. Op die manier gebruik ik de theorie als middel om mijn hypothese of de komma intonationeel wordt geplaatst, te toetsen. Ik geef een samenvatting van deze theorie en beschrijf hoe deze toe passen is op het interpunctiegebruik, in de vorm van een hypothese ('hypothese 2'). In hoofdstuk 4.2 spits ik de hypothesen toe op de adviezen en het conflicterend gebruik, door aan te geven wat de gevolgen ervan zijn voor de zinsconstructies die ik wil testen.

3.1.1 Intonatiedomeinen

Een intonatiedomein, in het vervolg ook I genoemd, is een aaneensluitend deel van de zin, waarin één woord het accent heeft. De vorm van een intonatiedomein is in eerste instantie gebaseerd op de syntactische structuur van de zin, maar er spelen ook een aantal semantische en intonationele factoren mee. De syntactische structuur bepaalt bijvoorbeeld dat de 'root sentence' van een zin tot één intonatiedomein behoort. Een 'root sentence' is de kern van een zin: het onderwerp, de persoonsvorm en alle eventuele argumenten van het werkwoord, zoals het lijdend voorwerp, het meewerkend voorwerp of een voorzetselvoorwerp.

Wat precies onder een intonatiedomein verstaan wordt, is goed te illustreren aan de hand van het volgende voorbeeld.

(1) Leeuwen, zoals je weet, zijn gevaarlijk.

Het is duidelijk dat *zoals je weet* op een andere toon wordt uitgesproken en dat het voorafgegaan en gevolgd wordt door een pauze. Dit is een zinsdeel dat van zichzelf een intonatiedomein vormt. Dit met het gevolg dat zowel *Leeuwen* als *zijn gevaarlijk* twee losse intonatiedomeinen vormen, waar het achter elkaar geplaatst één intonatiedomein had gevormd: [Leeuwen zijn gevaarlijk] (de vierkante haken geven een intonatiedomein aan). Er zijn meer constructies die van zichzelf een intonatiedomein vormen, namelijk bijstellingen, uitbreidende bijzinnen,

aangesproken personen, tussenwerpsels, bijwoordelijke bepalingen en verplaatste bijzinnen. Bijvoorbeeld:

(2) Max, ik wil je voorstellen aan Loes.

(3) Mijn vader, die heel erg van zeilen houdt, heeft zijn eigen boot gekregen.

(4) Jij vindt sla lekker, toch?

De onderstreepte zinsdelen, die ik parenthetisch zal noemen, vormen reeksen die buiten 'hun' hoofdzin kunnen bestaan, of waar de hoofdzinnen buiten kunnen. De overgebleven stukken zin vormen automatisch een eigen intonatiedomein, waardoor de voorbeeldzinnen in de volgende intonatiedomeinen als volgt zijn opgedeeld:

(2) [Max],[ik wil je voorstellen aan Loes].

(3) [Mijn vader],[die heel erg van zeilen houdt],[heeft zijn eigen boot gekregen].

(4) [Jij vindt sla lekker],[toch]*?*

Hieruit valt op te maken dat kenmerken van intonatiedomeinen zijn dat de woorden behorende tot één intonatiedomein naast elkaar moeten staan, en dat een parenthetisch zinsdeel zelf een intonatiedomein vormt en andere intonatiedomeinen afdwingt, ook al is het op voorhand niet aannemelijk dat die stukken een intonatiedomein op zichzelf vormen (zoals [Max] in voorbeeld 2). Een ander kenmerk is dat de grenzen van een 'root sentence' een intonatiedomein afdwingen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij nevengeschikte zinnen. Zo dwingt *Gert veronderstelde teckels als lieve honden* in (5) een nieuw intonatiedomein af, namelijk *maar ze zijn juist heel agressief*.

(5) [Gert veronderstelde teckels als lieve honden] [maar ze zijn juist heel agressief]

(6) [Gert dacht dat teckels lieve honden zijn en husky's het nooit koud hebben].

Terwijl andere zinnen dan een 'root sentence' dit niet automatisch doen. Dus *en husky's het nooit koud hebben* in (6), wat geen root sentence is, is niet direct een intonatiedomein (maar zie de opmerkingen bij herstructurering in 3.2.2) en dwingt dus geen nieuw intonatiedomein af.

Een vierde kenmerk van een intonatiedomein is dat er maar één woord per domein accent kan krijgen. Welk woord dat is, wordt bepaald door semantische factoren zoals focus en bekende versus nieuwe informatie. In de volgende zin, die één intonatiedomein vormt, kunnen de verschillende woordgroepen (aangegeven met ronde haken) het accent krijgen:

(7) (Mijn moeder) (kocht) (gisteren) (oude boeken) (over Indonesië) (voor haar plezier).

Uit de context waarin deze zin voorkomt zal blijken welk gedeelte van deze zin bijzonder is en dus het accent krijgt. Voor de hand liggend is (voor haar plezier), als uit het voorgaande blijkt dat

ze dit doorgaans uit verplichting deed, of op (over Indonesië) als is gebleken dat de schrijver dat een oninteressant land vindt. Het relatief accent is dus een semantisch gegeven dat het intonatiedomein kan bepalen.

3.1.2 Herstructurering van intonatiedomeinen

Hiermee zijn de basiskenmerken en voorwaarden van intonatiedomeinen vastgesteld. Meestal zal een niet te lange en complexe zin tot één intonatiedomein horen. Sprekers kunnen echter variëren met intonatiedomeinen. In complexere zinnen is er daardoor vaak sprake van herstructurering van de intonatiedomeinen, waardoor die er anders uit komen te zien. De intonationele indeling van de zin is dan niet meer gebaseerd op de syntactische indeling, waardoor het een interessant fenomeen wordt voor dit onderzoek. Immers, als intonatiedomeinen bepalen waar komma's worden geplaatst in plaats van syntactische grenzen, dan doen die twee theorieën over kommaplaatsing andere voorspellingen in de constructies waar de intonatiedomeinen de syntactische structuur niet strikt volgen. De syntactische indeling van een zin is op één manier opgebouwd, ongeacht de lengte of andere linguïstische factoren. Dit is niet het geval met intonatiedomeinen, daarbij speelt de lengte van de zin juist mee: hoe langer de zin, hoe meer domeinen er ontstaan. Als er meer domeinen ontstaan, is er sprake van herstructurering. De factoren die een rol spelen bij deze herstructurering zijn lengte, spraaksnelheid, stijl en 'contrastive prominence' (contrastief accent). Ik zal ze elk afzonderlijk bespreken.

Een van de belangrijkste factoren die meespeelt bij herstructurering is de lengte van de zin. Een langer intonatiedomein zal sneller opgedeeld worden in verschillende intonatiedomeinen. Dit kan nodig zijn voor ademcapaciteit maar ook voor een optimale verwerking van zinsdelen. Omgekeerd is ook mogelijk: kleinere intonatiedomeinen kunnen ook herstructureren, als ze samengevoegd worden tot een groter intonatiedomein. Over het algemeen is de lengte van verschillende domeinen in één zin gelijk, zo kan de volgende zin op verschillende manieren geherstructureerd worden, maar is de laatste optie (8d) het meest voor de hand liggend.

(8a) [Willemijn ontdekte dat haar laarzen afgelopen winter aangevreten waren door een hele familie muizen].

(8b) [Willemijn] [ontdekte] [dat haar laarzen] [afgelopen winter] [aangevreten waren] [door een hele familie muizen].

(8c) [Willemijn] [ontdekte dat haar laarzen afgelopen winter aangevreten waren door een hele familie muizen].

(8d)[Willemijn ontdekte] [dat haar laarzen afgelopen winter aangevreten waren] [door een hele familie muizen].

In deze gevallen is de lengte van de zin aanleiding om te herstructureren. Deze factor is nauw verbonden met de spraaksnelheid: hoe sneller de zin 'uitgesproken' wordt, eventueel door de 'inner voice' van de lezer, hoe minder nodig het is kleinere intonatiedomeinen te creëren.

Een andere factor die herstructurering kan veroorzaken is stijl. De stijl van een tekst speelt een belangrijke rol in interpunctie. Een zakelijke tekst zal bijvoorbeeld door de formele stijl meer kleine intonatiedomeinen bevatten. Je hoort bij wijze van spreken een nieuwslezer de tekst voordragen, met genoeg pauzes voor de luisteraar om het te begrijpen. Een auteur kan dan ook met behulp van intonatiedomeinen en interpunctie zijn stijl aangeven. Grotere domeinen en minder interpunctie kunnen aangeven dat het romanpersonage in een 'flow of conscience' zit. Of, waar W.F. Hermans in *De donkere kamer van Damokles* gebruik van maakt, kleine intonatiedomeinen om de spanning en onrust weer te geven. Op die manier roept de tekst zelf onrust bij de lezer op, of zoals Oosterhoff (2005: 9) beschrijft: de lezer voelt daardoor 'een vreemde drang in zich opkomen om sneller te lezen dan gewoonlijk, begint te hollen'. De factor stijl is voor dit onderzoek van minder belang, aangezien ik de test juist samenstel uit zinnen uit biografieën, waarvan de stijl min of meer identiek is. Mijn opzet is dat de redacteuren niet weten hoe de stijl is van de verschillende auteurs van de testzinnen en zij er dus ook geen rekening mee kunnen houden.

De laatste factor die voor herstructurering zorgt, is het contrastief accent. Eerder besprak ik het relatief accent, het woord in een domein dat het accent krijgt. Aangezien maar één woord per intonatiedomein het accent kan bevatten, zal er herstructurering plaatsvinden als er meer woorden zijn waar het accent op komt. Als een bepaald woord het accent vereist kan dat dus leiden tot het opbreken van een intonatiedomein in kleinere domeinen. Dit is bijvoorbeeld het geval met 'dusdanig' in de volgende zin. Als er geen contrastief accent op ´dusdanig´ zou liggen, zou de zin uit één intonatiedomein bestaan.

(9) [Hij is dusdanig druk] [dat ik hem nooit meer te spreken krijg].

Dit is vooral semantisch van belang, omdat het gaat om welk woord of zinsdeel het accent krijgt en wat de auteur daarmee over wil brengen.

3.1.3 Voorwaarden voor herstructurering

Het is duidelijk dat de herstructurering van intonatiedomeinen laat zien dat de indeling in intonatiedomeinen flexibeler is dan syntactische indelingen. Er zijn desalniettemin drie voorwaarden waaronder herstructurering mag plaatsvinden, die ik zal toelichten: de Noun Phrase (zelfstandig naamwoordgroep) mag niet opgebroken worden, de bijzin kan een nieuw intonatiedomein creëren mits dit geen NP (Noun Phrase) breekt en zolang het niet een intern argument van zijn werkwoord scheidt.

De breuk die herstructurering veroorzaakt, vindt altijd plaats na een Noun Phrase, en niet na een Noun binnen die NP. In voorbeeld (10) kan de zin dus niet opgebroken worden in de NP, alleen aan het eind ervan.

(10a) [Alleen een bepaald type siamees] [mag met de wedstrijd meedoen].

(10b) *[Alleen een bepaald type] [siamees mag met de wedstrijd meedoen].

De NP is 'een bepaald type siamees' en mag daarom niet opgedeeld worden na 'type', zoals in (10b) is weergegeven (een asterisk voor de zin geeft aan dat de zin of de herstructurering foutief is). Als men deze zin wil herstructureren, wat niet per sé nodig is, moet dit plaatsvinden na de NP, na 'siamees'. Deze voorwaarde, dat NP's niet intern worden opgebroken), geldt overigens niet in het geval van een opsomming van bijvoeglijk naamwoorden. Daar mag de NP wel doorbroken worden, zoals blijkt uit (11).

(11) [Het grote] [dikke] [lelijke] [vieze beest] [joeg iedereen weg]

Dat is de reden dat er een additionele herstructureringsvoorwaarde is die alleen voor opsommingen geldt, namelijk dat in een opeenvolging van twee of meer constituenten van hetzelfde type een intonatiebreuk voor elke herhaling van een constituent kan plaatsvinden.

Herstructurering kan echter niet achter alle NP's plaatsvinden, bijvoorbeeld niet voor een verplicht argument. Verplichte argumenten zijn delen van de zin waarvan de aanwezigheid wordt afgedwongen door het hoofdwerkwoord. Een werkwoord zoals 'kopen' heeft één verplicht argument, namelijk het lijdend voorwerp. Daarom kan er na 'eten' in (12) een nieuw intonatiedomein starten. In (13) is het hoofdwerkwoord tweeplaatsig: het heeft twee verplichte argumenten, namelijk het lijdend voorwerp en het meewerkend voorwerp. In (13) kan ná het lijdend voorwerp dus geen herstructurering plaatsvinden.

(12) [Hij koopt altijd eten] [voor de daklozen die het nodig hebben].

(13) [Hij geeft alleen advies aan mensen die er niet om vragen.]

Deze restrictie geldt overigens niet als het verplichte argument een (bij)zin is (zie (14)).

(14) [Ik dacht dat je al wist] [dat zij gaan verhuizen].

Een andere restrictie is dat een lang intonatiedomein wel opgebroken mag worden voor een bijzin, zoals in (14) en (16), maar niet als het dan een NP zou onderbreken zoals in (15), waar de NP *de familie die gaat verhuizen* is.

(15) [Ik dacht dat je bevriend was met de familie die gaat verhuizen].

(16) [De familie Jansen bezit een deel van het huis], [wat ze hebben gekregen in de vorm van een erfenis].

Deze restrictie is ook te demonstreren aan de hand van het bekende verschil in beperkende en uitbreidende bijzin. Zin 15 bevat namelijk een beperkende bijzin, *die gaat verhuizen*, die niet gescheiden mag worden van *de familie*, in tegenstelling tot *wat ze hebben gekregen in de vorm van een erfenis* in zin 16, een uitbreidende bijzin. Hier valt het semantische en intonationele principe van indelen dus samen.

De restricties en kenmerken van intonatiedomeinen en herstructurering zal ik toepassen op de testresultaten, door ze eerst in verband te brengen met de kommaplaatsing. Daarbij lijken de volgende uitgangspunten, die uit het voorgaande voortkomen, van toepassing.

Uitgangspunt 1 Een intonatiedomein bestaat uit een aaneengesloten reeks woorden, waarbij maar één woord het accent kan hebben.

Uitgangspunt 2 De syntactische structuur van de zin vormt de basis voor de vorming van intonatiedomeinen, tenzij er herstructurering plaatsvindt.

3.1.4 Intonatiedomeinen en de komma

Er is nog niet eerder een verbinding gemaakt tussen intonatiedomeinen en interpunctie in het Nederlands, maar deze kan naar aanleiding van de voorgaande theorie eenvoudig geconstrueerd worden. Aan het eind van een intonatiedomein kan een (korte) pauze geïntroduceerd worden. Volgens het intonationele principe kan een komma geplaatst worden waar je een pauze hoort. Toch kun je niet tussen alle intonatiedomeinen een komma plaatsen, bijvoorbeeld niet in de al eerdergenoemde zin:

(8b) [Willemijn ontdekte] [dat haar laarzen afgelopen winter aangevreten waren door een hele familie muizen.]

Deze zin hoeft niet geherstructureerd te worden, aangezien hij ook uit één intonatiedomein kan bestaan. Maar als je de zin herstructureert als in voorbeeld 8b, is dit een goede illustratie dat een komma niet altijd op de grens moet komen, dan zou er namelijk staan *Willemijn ontdekte, dat haar*

laarzen afgelopen winter aangevreten waren door een hele familie muizen. Het is hier niet van toepassing een komma tussen de intonatiedomeinen te plaatsen omdat de zin onnodig zou haperen. Honderd jaar geleden zou men daar wel een komma plaatsen (na *ontdekte*), omdat een bijzin een hoofdzin volgt, maar nu gebeurt dat meestal niet. De hypothese die ik stel is daarom dat een komma op de grens van twee intonatiedomeinen niet verplicht is, maar andersom is het wel het geval: als er een komma wordt geplaatst, kan dat alleen op de grens van twee intonatiedomeinen, niet ergens anders.

Dit is bijvoorbeeld heel goed te demonstreren in het geval van de parenthetische zinsdelen. De nieuwe intonatiedomeinen die door het voorkomen van een parenthetisch zinsdeel ontstaan, moeten van elkaar gescheiden worden door een komma, zoals in de al eerder gebruikte zinnen:

(2) [Max], [ik wil je voorstellen aan Loes].

(3) [Mijn vader], [die heel erg van zeilen houdt], [heeft zijn eigen boot gekregen].

(4) [Jij vindt sla lekker], [toch]?

Bij beschouwing van beperkende en uitbreidende bijzinnen is het ook duidelijk dat een komma alleen geplaatst kan worden tussen twee intonatiedomeinen.

(15) [Ik dacht dat je bevriend was met de familie die gaat verhuizen].

(16) [Jij kent toch de familie Jansen], [die gaat verhuizen].

Aangezien in de beperkende bijzin in (15) geen herstructurering plaats kan vinden, kan er dus ook geen komma geplaatst worden. In de uitbreidende bijzin in (16) moet er juist een komma staan, en dat kan door de mogelijkheid van herstructurering.

Ik illustreerde al hoe een contrastief accent herstructurering kan veroorzaken met onderstaande voorbeeldzin.

(9) [Hij is dusdanig druk], [dat ik hem nooit meer te spreken krijg].

Als men inderdaad accent wil leggen op *dusdanig*, en er daardoor twee intonatiedomeinen ontstaan, zal daar ook een komma tussen geplaatst moeten worden. Die zal de herstructurering bevestigen, omdat een komma alleen op de grens van twee intonatiedomeinen kan staan. Deze zin kan dus met komma alleen met het accent op *dusdanig* gelezen worden.

Het contrastief accent veroorzaakt heel duidelijk herstructurering bij een opsomming, aangezien de delen van de opsomming dan allemaal accent nodig hebben. Dit betekent wel dat er een andere voorwaarde voor herstructurering genegeerd wordt, namelijk een NP die opgebroken wordt, zoals ik eerder opmerkte met betrekking tot (11). Dat is mogelijk door de

herstructureringsvoorwaarde is die alleen voor opsommingen geldt, namelijk dat in een opeenvolging van twee of meer constituenten van hetzelfde type een intonatiebreuk voor elke herhaling van een constituent kan plaatsvinden.

(11) [Het grote] [dikke] [lelijke] [vieze beest] [joeg iedereen weg].

Uit het bovenstaande komt het volgende uitgangspunt voort:

Hypothese 2 In het Nederlands wordt een komma alleen geplaatst op de grens van twee intonatiedomeinen.

Ik onderzoek in hoeverre hypothese 2, en daarmee uitgangspunten 1 en 2, de juiste voorspellingen doet bij andere constructies door het te toetsen aan de gevonden data: de adviezen en het conflicterend gebruik. Door deze hypothese en uitgangspunten is het mogelijk de theorie als middel te gebruiken om mijn hypothese dat de kommaplaatsing in het huidige Nederlands vooral wordt bepaald door intonatie, te toetsen.

Wat echter nu al te constateren is, is dat hypothese 2 opgaat voor de zinsconstructies waar men het duidelijk eens is over de kommaplaatsing (en die ik daarom niet zal testen). Namelijk de komma tussen leden van een opsomming, zoals hiervoor beschreven; en de komma om een tussenwerpsel heen, voor en na een bijstelling, voor een uitbreidende bijzin, voor en na een aangesproken persoon, voor en na een bijwoordelijke bepaling en bij verplaatste bijzinnen. Die vallen namelijk allemaal onder de parenthetische constructie, die zelf een intonatiedomein vormt en andere intonatiedomeinen afdwingt. Deze hypothese kan deze gevallen dus eenvoudig verklaren.

3.1.5 Gerelateerd werk

Er is niet eerder getracht een verband te leggen tussen intonatiedomeinen en het kommagebruik in het Nederlands, maar er is wel een poging gedaan in het Engels. In *Intonation and the Comma* stelt Alan Cruttenden (1991) eerst vast op welke syntactische plaatsen in de zin een komma verboden is en op welke plaatsen hij is toegestaan. Hij maakt een indeling in zinsdelen, bijvoorbeeld: de komma tussen onderwerp en werkwoord, bij vergelijkingen of voor en achter parenthetische zinsdelen. In sommige gevallen zullen de resultaten hiervan anders zijn dan in zinsconstructies in het Nederlands. Vervolgens geeft hij in een tabel weer waar de komma syntactisch en intonationeel verplicht is. Zijn conclusie is dat deze plaatsen meestal overeenkomen. Er zijn maar een paar situaties waarin er een duidelijk verschil is tussen het

voorschrift voor een komma en het bestaan van een intonatiedomeingrens en de vraag is of die situaties ook in de Nederlandse taal gelden.

Deze aanpak is anders dan die in mijn onderzoek. Dit ligt naar mijn mening aan het feit dat Cruttenden zich meer richt op waar de komma wel of niet kan staan, syntactisch en intonationeel, terwijl ik meer af zal gaan op waar er herstructurering kan plaatsvinden en vanuit die optiek onderzoek wanneer het verschil tussen syntaxis en intonatie een rol gaat spelen bij kommaplaatsing.

4 Kommaconstructies

In dit hoofdstuk inventariseer ik welke zinsconstructies interessant zijn om te toetsen. Aan de hand van vier adviezen wat betreft kommaplaatsing (uit 2.1.2) onderzoek ik of men in het gebruik, namelijk in de casussen, vijf biografieën die de laatste tien jaar geschreven zijn, deze adviezen hanteert. De zinsconstructies waar het gebruik van kommazetting conflicteert met de adviezen, zijn van belang omdat die wellicht aangeven dat er geen overeenstemming over het gebruik is, of dat die er wel is maar dat men het gebruik niet op die regels heeft gebaseerd. Mogelijk geven die constructies inzicht in de achterliggende regels die de redacteuren daadwerkelijk hanteren. De conflicterende constructies wat betreft theorie en gebruik zijn daarom interessant om de redacteuren op te testen. De adviezen en conflicterende data zal ik syntactisch beschrijven in 4.1 en intonationeel in 4.2, zodat duidelijk is hoe en waarop ik de constructies en kommaplaatsing kan testen om te onderzoeken of het intonationele principe een rol speelt bij kommazetting.

Dit onderzoek naar de praktijk is in de vorm van een steekproef: ik onderzoek niet genoeg data om te kunnen bevestigen of een andere kommazetting dan het advies voorschrijft vaak of minder vaak voorkomt. Ik ben hier dus niet op zoek naar kwantitatieve gegevens. Dit deel fungeert uitsluitend als een inventarisatie, die de basis vormt voor een te construeren test die afgenomen zal worden bij een aantal redacteuren. Mogelijk zullen er kwantitatieve gegevens ten aanzien van kommaplaatsing uit die test voorkomen.

4.1 Adviezen en gebruik syntactisch uitgelicht aan de hand van casussen

In deze paragraaf zal ik onderzoeken of het gebruik in de casussen conflicteert met de adviezen en ik zal syntactisch beschrijven in welke situaties er (soms) wel of geen komma staat. De casussen zijn vijf biografieën, zoals genoemd in bijlage 1. Uit elk tweede hoofdstuk van elke biografie selecteer ik de zinnen waarin de kommaconstructie van de adviezen voorkomt, om vervolgens het gebruik te kunnen bepalen. Om het gebruik syntactisch te

beschrijven zal ik de zinsconstructies analyseren. Alle voorbeeldzinnen die ik in dit hoofdstuk gebruik komen uit de biografieën, de precieze vindplaats is te vinden in de bijlage 'lijsten'.

Om de constructies met of zonder komma te kunnen benoemen, zal ik ze categoriseren. Zoals ook blijkt uit de bestaande richtlijnen (zie 2.1.2), is de theorie van de kommaplaatsing namelijk op verschillende manieren in te delen. Je kunt zeggen dat er een komma voor het woord 'dat' moet staan; of dat er een komma voor een voegwoord moet staan, dus naar woordsoort; of je kunt ze indelen naar zinsdeelfunctie: bijvoorbeeld voor een onderwerpszin, of aan het begin en eind van een beknopte bijvoeglijke bijzin. Je kunt ook alleen het verband van de samenstellende zinnen beschrijven: of de zin onder- of nevengeschikt is. Het is voor mijn onderzoek relevant de constructies vanuit verschillende uitgangspunten te beschrijven, zodat blijkt welk uitgangspunt ertoe doet.

4.1.1 Advies en gebruik 'dat' als voegwoord

Zoals vastgesteld in 2.1.3., staat in de handboeken dat er geen komma voor 'dat' als voegwoord geplaatst hoeft te worden, tenzij de zin heel lang is; of dat er een komma voor 'dat' als voegwoord moet staan, tenzij de zin heel kort is. Kortom, er is verwarring in de adviezen. In welke zinsconstructies plaatst men een komma voor 'dat' als voegwoord?

Ik onderzoek meerdere voorbeeldzinnen uit de biografieën met en zonder komma voor 'dat'. Bij het zoeken van deze zinnen valt op dat er veel meer zinnen te vinden zijn zonder desbetreffende komma. Bijvoorbeeld in het hoofdstuk uit de biografie van Hans Renders zijn desbetreffende komma's helemaal niet te vinden, bij Kees Snoek wel. Dit ligt misschien aan de lengte en complexiteit van de zinnen, en daarmee gepaard aan de stijl. Je zou hieruit ook kunnen concluderen dat auteurs of hun redacteuren nog geen overeenstemming hebben gevonden over het plaatsen van de komma voor 'dat'. Dit maakt het extra interessant voor mijn onderzoek.

Als de voorbeeldzinnen op een rijtje staan (zie lijst blz. 68) is niet direct duidelijk wat het verschil is tussen de zinnen met en zonder komma. Om te onderzoeken welke aspecten van de zinsconstructie het verschil maken, zet ik de zinnen in een schema. Het hele schema staat in de bijlagen (tabel blz. 77), onderstaand zal ik delen eruit weergeven om een bepaald punt duidelijk te maken.

Het verschil in kommagebruik zou in dit geval misschien aan de lengte en complexiteit van de zin kunnen liggen. Om dit te onderzoeken heb ik per zin aangegeven welk type zinnen de komma scheidt: hoofd- en bijzin of twee bijzinnen (H is hoofdzin, B is bijzin). En hoe die deelzinnen ten opzichte van elkaar staan: of er bijvoorbeeld een hoofd- of bijzin tussen staat

waarbij de zinsdelen die verbonden worden door 'dat' dikgedrukt en in hoofdletter zijn. Om de lengte van de zin aan te geven heb ik het aantal woorden in de zin tot de komma voor 'dat' in de rechterkolom geplaatst.

ZONDER KOMMA	Type zinnen	Aantal woorden tot 'dat'
is dat hij hem KS39B	**H-B**-b-b	4
moederliefde dat zij KS45	**H-B**	9
te kennen dat híj KS77	**H-B**	14
ook weten dat hij KS83	**H-B**-h-b	8
niet weg dat de KS85	**H-B**	4
als hij ziet dat het KS90	h-b-**B-B**	36
wordt gezegd dat hij KS93	h-**B-B**	12
Thijn erop dat het AB10	**H-B**-b	6
betekende dat AB35	**H-B**	2
verdiende en dat AB35	**H**-b-b-**B**	22
geconstateerd dat HR201	**H-B**-b	21
de hand dat Joost PC28	**H-B**-b-b	5
aan toe dat 'vond' PC28	**H-B**-b	10
mag worden dat PC29	**H-B**-b-h-b	3
niet toe dat zij PC29	h-b-b-**H-B**	32
waren dat alleen PC30	h-**B-B**	25
meende dat Luther PC30	h-**H-B**	20
dat ertoe dat hun PC31	**H**-b-**B**-b-b	15
is wel dat de PC32	h-**H-B**-b	16
leidde ertoe dat het PC33	**H-B**	3
Hebben dat er PC34	**H-B**-b	12
gehoopt hadden dat PC35	**H-B**-h-b	8
ligt ook dat PC36	**H-B**-b	5
trouwens ook dat PC36	**H-B**	5
overigens niet dat PC36	**H-B**	8
uitgesloten is dat hij PC38	h-**B-B**	22

MET KOMMA	Type zinnen	Aantal woorden tot 'dat'
Waren, dat KS36	h-**B-B**	17
is, dat zíj de adat KS37	**H-B**	11
houden, dat KS39	**H-B**-b	19
daar, dat de KS41	**H-B**	4
zoon, dat KS41b	**H-B**-b-b	16
brieven is, dat zijn KS45B	**H-B**	16
dusdanig aan, dat hij KS86	**H-B**	7
was, dat haar HR111	**H**-b-**B**	17
zo schaars, dat HR 129	**H-B**-b	8
gevoeld had, dat ze AB104c	**B-B**-b-h-b	5
vernieuwing was, dat AB122	**H**-b-**B**	16

Uit de bovenstaande tabel blijkt dat de komma er niet staat omdat de zinnen zo complex zijn, het lijkt zelfs of de zinnen zonder komma complexer zijn: in vier van de negen zinnen mét een komma voor 'dat' scheidt 'dat' alleen een bij- van een hoofdzin. Ook het aantal woorden lijkt niet veel meer te zijn bij de zinnen met een komma. Het gemiddelde aantal woorden voor een komma voor 'dat' in deze steekproef is namelijk 12,3, het gemiddelde aantal woorden voor 'dat' zonder komma is 12,5. Ook als je de uiterste waarden niet meerekent, blijft het verschil te klein om te verwachten dat de lengte van de zin een grote rol speelt in deze constructie.

Waar zit het verschil dan in? Om te zien of dit ligt aan het type bijzin die 'dat' inleidt, volgt hieronder een overzicht. GX geeft aan dat er geen komma in die constructie staat, bij WX wel. De zinnen verwijzen naar de zinnen in de bijlage, blz. 68.

ZONDER KOMMA	Onderwerp	Naamw deel vh gez.	Voorzetsel voorwerp	Bijwoordelijke bij.	Bijvoeglijke bepaling	Lijd.voorwp.
is dat hij hem KS39B		GX				
moederliefde dat KS45	GX					
te kennen dat híj KS77						GX
ook weten dat hij KS83						GX
niet weg dat de KS85						GX
als hij ziet dat het KS90						GX
wordt gezegd dat KS93	GX					
Thijn erop dat het AB10					GX	
betekende dat AB35						GX
verdiende en dat AB35						GX
geconstateerd dat HR201						GX
de hand dat Joost PC28	GX					
aan toe dat 'vond' PC28						GX
mag worden dat PC29	GX					
niet toe dat zij PC29			GX			
waren dat alleen PC30				**GX**	**GX**	
meende dat Luther PC30						GX

MET KOMMA	Onderwerp	Naamw deel vh gez.	Voorzetsel voorwerp	Bijwoordelijke bij.	Bijvoeglijke bepaling	Lijd.voorwp.
is, dat zíj de adat KS37		WX				
houden, dat KS39				**WX**	**WX**	
daar, dat de KS41	WX					
zoon, dat KS41b				**WX**	**WX**	
brieven is, dat zijn KS45B		WX				
dusdanig aan, dat KS86				WX		
was, dat haar HR111						WX
zo schaars, dat HR 129				WX		
vernieuwing was, dat AB122	WX					

dat ertoe dat hun PC31			GX			
is wel dat de PC32	GX					
leidde ertoe dat het PC33			GX			
hebben dat er PC34	GX					
gehoopt hadden dat PC35						GX
ligt ook dat PC36	GX					
Trouwens ook dat PC36	GX					
overigens niet dat PC36						GX
uitgesloten is dat hij PC38	GX					
overtuiging leefde dat AZ25				**GX**	**GX**	
gelegenheden dat EE16				**GX**	**GX**	

Ook hier lijkt zich niets opvallends voor te doen wat het verschil zou kunnen duiden, behalve dat de zinnen met een komma vaak een bijwoordelijke bepaling zijn. Hier kom ik later op terug.

Er is een andere constructie mogelijk met 'dat' die lastig in het schema te plaatsen is. De vijf zinnen waarin deze constructie voorkomt, zijn in het schema hierboven dikgedrukt opgenomen. Ze zijn in het schema ook te herkennen aan het type bijzin, daar heb ik bij deze zinnen namelijk twee opties aangegeven: bijvoeglijk en bijwoordelijk. Dit kan natuurlijk niet tegelijkertijd voorkomen, daarbij kan een bijzin die begint met een voegwoord niet relatief zijn. Toch lijkt het er bij deze zinnen op dat de bijzinnen voegwoordelijk zijn met, formeel, een bijwoordelijke functie; maar dat ze inhoudelijk een bijvoeglijke functie hebben. Ter illustratie twee voorbeelden:

> (1) Dat waren in de vroegste periode van de hervorming vooral de ideeën van de anabaptisten of 'wederdopers', die de kinderdoop verwierpen en van <u>mening</u> waren <u>dat</u> alleen volwassenen in 'de gemeente van Christus' konden worden opgenomen.
> (2) Aan moed ontbrak het Du Perron sr. waarlijk niet en zijn zoon zou zijn hele leven de <u>overtuiging</u> houden, <u>dat</u> een krachtige persoonlijkheid zich vooral bewijst door zijn persoonlijke moed.

De voegwoordelijke bijzinnen geven inhoud aan het voorgaande 'antecedent', namelijk *mening* en *overtuiging*, en lijken zo voort te borduren op de voorgaande zin. Andere zinnen met deze constructie die ik gevonden heb bevatten antecedenten als *herinnering* en *gelegenheden*. Dit zijn voornamelijk nominalisaties van werkwoorden. Zo bekeken zijn de zinnen ook anders te

ontleden, dan is de 'dat' zin namelijk een lijdend voorwerpszin die hoort bij het 'werkwoord'. Als deze constructies in het schema als lijdend voorwerp worden aangegeven, betekent dat dat de lijdend voorwerpszinnen overheersen in de tabel zonder komma en een iets grotere rol gaan spelen in de constructies met komma. Dit verandert voorgaande bevindingen niet dusdanig dat het de moeite waard is te betrekken, daarbij zal ik deze constructies als een losstaande groep behandelen in het onderzoek. Dit zal ik doen onder de noemer 'redengevend', aangezien dit het dichtst bij komt de constructie te omschrijven. Volgens de *ANS* zijn constructies met 'dat' namelijk redengevend te beschouwen als het een zin inleidt die de aanleiding uitdrukt tot een voorafgaande vraag of opmerking. (1984: 656)

Een enkele keer staat de komma voor een onderwerpszin, zoals in zin 3, of een naamwoordelijke bijzin, zoals in zin 4.

> (3) Van nog meer belang voor het maar zeer ten dele slagen van de beoogde vernieuwing <u>was, dat</u> de samenleving als geheel en de vroegere elites daar veel minder reikhalzend naar uitkeken dan de vernieuwers hadden gehoopt.
> (4) Het verwijt dat doorklinkt in zowel Het *land van herkomst* als in Du Perrons brieven <u>is, dat</u> zijn moeder mensen zag als instrumenten om in haar eigen behoeften te voorzien.

Uit het voorgaande , en dus uit de zinnen uit de casussen, blijkt dat om een komma voor het voegwoord 'dat' te plaatsen het niet uitmaakt of de zin lang of gecompliceerd is. Er staat soms een komma voor een bijwoordelijke bijzin en soms voor een bijwoordelijke bijzin in de vorm van een redengevende bijzin. Een enkele keer staat de komma voor een onderwerpszin of een naamwoordelijke bijzin, maar die laatste constructie komt te weinig voor om het conflicterend te kunnen noemen. Het resultaat van deze analyse is daarom:

Advies 1: Men plaatst geen komma voor 'dat' als onderschikkend voegwoord.

Conflicterend gebruik ten aanzien van 1: De komma voor 'dat' als het een bijwoordelijke- of onderwerpsbijzin inleidt.

4.1.2 Advies en gebruik 'botsende' werkwoorden van verschillende gezegdes

Als je alle voorbeelden uit de casussen met werkwoorden van verschillende gezegdes die botsen naast elkaar zet (zie lijst blz. 34 en 35), valt op dat die constructies bijna altijd gescheiden worden door een komma. Zowel wanneer de zin kort is, als wanneer hij langer is; zowel als een bijzin de hoofdzin onderbreekt, de bijzin de hoofdzin volgt, of eraan voorafgaat. Verder is het een feit dat

deze samengestelde zinnen een combinatie zullen zijn van een hoofd- en bijzin, of een bijzin in een bijzin, en ondergeschikt zijn, omdat van nevengeschikte zinnen de werkwoorden niet naast elkaar kunnen staan. Nevengeschikte zinnen worden namelijk verbonden door een nevenschikkend voegwoord, een bijwoord, of door een komma, puntkomma of dubbele punt. Er kan snel verwarring ontstaan zonder komma.

In alle voorbeeldzinnen waarin de twee botsende werkwoorden persoonsvormen zijn, staat er een komma tussen. Volgens de adviezen is die komma niet nodig als het een hele korte zin is (*Wie wat vindt heeft slecht gezocht*).

Interessant lijken de zinsconstructies waar twee persoonsvormen hadden kunnen botsen, maar waar persoonsvorm en infinitief of deelwoord omgedraaid staan (wat kan in het Nederlands). Is er dan ook een komma nodig? Een voorbeeld is zin 5:

> (5) Hoe hard deze klap bij sommigen uit Den Uyls omgeving <u>was aangekomen, blijkt</u> uit een aantal van de gelukwensen die het jonge paar ontving.

Dit is ook het geval in het volgende voorbeeld, maar daar is geen komma geplaatst.

> (6) Het bericht dat in Afghanistan de sluier voor vrouwen <u>was afgeschaft wordt toegejuicht</u> omdat je als man dan voor het huwelijk kunt zien wat voor vlees je in de kuip hebt.

Het is de vraag of de komma in deze zin terecht niet geplaatst is, en daarbij kon ik verder geen voorbeelden van deze constructie vinden. Daarom denk ik dat ook in dit type zinsopbouw een komma gewenst is, en acht ik deze constructie niet relevant genoeg verder te onderzoeken.

Zoals aan de lijst te zien is, bestaan de voorbeelden van zinnen waarin geen komma staat tussen de twee werkwoorden alle uit een beknopte bijzin die aan een hoofdzin voorafgaat.

> (7) Door zich voor wat betreft het plaatselijke nieuws aanvankelijk intensief op het westelijke deel van de stad te <u>richten kon</u> de concurrentie het hoofd geboden worden.
> (8) Lofzangen op de drank <u>schrijven betekende</u> niet alleen een welkome bijverdienste, het leek ook om een principiële strijd tegen blauwkousen te gaan.

Misschien dat de gecompliceerdheid die ik eerder beschreef in dat geval minder verwarrend is omdat er geen sprake is van twee onderwerpen, en een beknopte zin zich inhoudelijk al vaak duidelijk onderscheidt. Dit leidt tot het volgende advies en conflicterend gebruik:

Advies 2: Men plaatst een komma tussen twee werkwoorden van verschillende gezegdes.

Conflicterend gebruik ten aanzien van 2: De komma tussen twee verschillende gezegdes waarbij één zin beknopt is.

4.1.3 Advies en gebruik relatieve woorden

De kommaplaatsing voor een beperkende of uitbreidende bijvoeglijke bijzin is het meest duidelijke onderscheid binnen de kommaregels: men plaatst geen komma voor een beperkende bijzin:

> (9) In andere gedichten die ze in deze periode schreef, fantaseerde ze over de liefde, en bij de schaarse gelegenheden dat zij interessante mannen tegenkwam, raakte ze in vuur en vlam, vooral als het kunstenaars waren.

Maar men plaatst wel voor een uitbreidende bijzin:

> (10) Aan Henriette van der Schalk waren deze 'jaren van revolutie', die ze op kostschool in Velp en later in Luik doorbracht, ongemerkt voorbij gegaan.

Het onderscheid tussen een beperkende en uitbreidende zin lijkt dus duidelijk genoeg. Er is overeenstemming over het verschil en de kommaplaatsing wordt goed uitgevoerd, misschien juist omdat het zo'n duidelijke regel is. Wel interessant zijn de constructies waarbij er een werkwoord tussen het antecedent en het verwijswoord staat, bijvoorbeeld in (11), of waar het antecedent lang is, zoals in (12) en ook gevolgd wordt door een werkwoord, zoals in zin (13).

> (11) Het bijna exclusieve samenzijn met haar moeder had een kind opgeleverd dat qua intellectuele ontwikkeling weliswaar ver voorlag op haar klasgenoten, maar met de realiteit van leeftijdgenootjes totaal niet uit de voeten kon.
> (12) Reeds in 1867 was het Indische gouvernement begonnen met een grootscheeps onderzoek 'naar de rechten van de inlander op de grond', dat in 1896 werd afgerond met de verschijning van het derde en laatste deel van het zogenaamde 'Eindresumé'.
> (13) Samen met haar zusters had Margaretha Catharina Menu een deel van het fortuin van Augustijn Michiels alias Majoor Jantje (1769-1833) geërfd, dat in de familie was gekomen door het tweede huwelijk van haar vader P.H. Manu met de dochter van Majoor Jantje.

Ondanks de onderbreking van het antecedent en het verwijswoord zijn hier de regels van beperkende en uitbreidende bijzin toegepast. Helaas komen er weinig van deze constructies voor in de voorbeeldzinnen uit de casussen. Daarom kan ik niet concluderen dat er conflicterend gebruik op het advies is, maar ik zal wel onderzoeken of hier vanuit de theorie over intonatiedomeinen iets over te zeggen is.

Advies 3: Men plaatst wel een komma voor betrekkelijke woorden die een uitbreidende bijzin inleiden, maar niet voor betrekkelijke woorden die een beperkende bijzin inleiden.

Eventueel conflicterend gebruik ten aanzien van 3: Beperkende of uitbreidende bijzinnen die niet direct volgen op het antecedent.

4.1.4 Advies en gebruik nevengeschikte zinnen

De basisregel van het kommagebruik die men op school vaak leert is "Plaats geen komma voor 'en'." Dat deze regel niet altijd opgaat in overeenstemming met het gebruik, is door meerdere onderzoekers 'bewezen'. Wanneer 'en' een verkeerde interpretatie in de hand werkt, of ten onrechte een nauwe samenhang tussen de zinsdelen suggereert, moet er een komma voor gezet worden (Tiggeler 1998). Al in 1826 sprak Bilderdijk in zijn *Nederlandsche Spraakleer* over het 'belachelijk dom wanbegrip' om voor *en* nooit een leesteken te plaatsen. (Bilderdijk 1826: 356)

In de adviezen wordt aangeraden de komma voor 'en' te plaatsen als de zin lang is, het een nevengeschikt zinsdeel inleidt of om misverstanden te voorkomen. In de volgende lange zin (14) lijkt het inderdaad goed om een komma voor 'en' te plaatsen, ook omdat het zinsdeel na 'en' nevengeschikt kan lijken aan 'imprint', terwijl het nevengeschikt is aan de hele zin (bij verkeerde lezing zou men kunnen lezen: *waar zij hun imprint aan gaven en hun vertrouwen*).

> (14) Het publiceren van dichtbundels zoals deze was voor uitgevers vaak een doodgewone drukkersopdracht waar zij hun imprint aan gaven, en voor dichters vormde een mooi gedrukte bundel voor het bibliofiele circuit in niet te hoge oplage een mooie bron van neveninkomsten.

Voor andere nevenschikkende voegwoorden zet men over het algemeen een komma, bijvoorbeeld voor 'maar', 'want' en 'dus'. Ook voegwoordelijke bijwoorden zoals 'bovendien', 'daarentegen', 'zelfs' en 'ook' kunnen de verbindingstaak van het voegwoord op zich nemen, en worden vaak voorafgegaan door een komma. Als een zin nevengeschikt is zonder voegwoorden, zal juist de interpunctie (komma, puntkomma of een dubbele punt) de zinnen nevenschikken.

Bij de functie van de woorden die nevenschikkend verband aangeven, valt op dat alle tegenstellende voegwoorden of voegwoordelijke bijwoorden (bijvoorbeeld 'echter') en alle verklarende woorden (zoals 'dus') voorafgegaan worden door een komma. Het 'probleem' van kommaplaatsing ligt alleen bij de voegwoorden met een aaneenschakelend nevenschikkend verband, namelijk 'en' en 'of' (en 'noch'). Het voegwoordelijke bíjwoord met aaneenschakelend verband, 'bovendien', wordt wel altijd voorafgegaan door een komma.

Een andere reden om een komma voor 'en' te plaatsen is om te voorkomen dat er meerdere gelijke nevenschikkende voegwoorden zijn, hierdoor kunnen de verkeerde nevengeschikte zinsdelen aan elkaar verbonden worden. In de volgende zin moet daarom een komma voor 'en zijn zusje'.

(15) Mijn broer maakte wel vijftig dezelfde foto's van zijn brommer en zijn vriendin, en zijn zusje lachte hem uit.

Het syntactische gegeven dat 'en' en 'of' voegwoorden zijn met een aaneenschakelend nevenschikkend verband, verklaart dat de kommazetting afhangt van het semantisch verband, namelijk in hoeverre de nevengeschikte zinnen verbonden zijn.

Advies 4: Men plaatst geen komma voor 'en' of 'of' met een nevenschikkende functie.

Conflicterend gebruik ten aanzien van 4: Tenzij het nevenschikkende woord ten onrechte een nauwe samenhang suggereert.

4.2 Adviezen en gebruik vanuit de intonatietheorie

De kennis van de gestelde hypothese over intonatiedomeinen en het kommagebruik, pas ik toe op de data: de vier adviezen over het kommagebruik en het conflicterend gebruik daarop. Op die manier geef ik aan wat ik moet testen om te kunnen bepalen of een komma in een zin volgens een intonationeel of syntactisch principe is geplaatst. De uitgangspunten en hypothese over intonatiedomeinen en de komma herhaal ik voor de duidelijkheid:

Hypothese 2	In het Nederlands wordt een komma alleen geplaatst op de grens van twee intonatiedomeinen.
Uitgangspunt 1	Een intonatiedomein bestaat uit een aaneengesloten reeks woorden, waarbij maar één woord het accent kan hebben.
Uitgangspunt 2	De syntactische structuur van de zin vormt de basis voor de vorming van intonatiedomeinen, tenzij er herstructurering plaatsvindt.

4.2.1 'Dat' als onderschikkend voegwoord

Het onderzoek naar de adviezen en gebruik met betrekking tot de komma voor 'dat' heeft geresulteerd in de volgende stellingen:

Advies 1: Men plaatst geen komma voor 'dat' als onderschikkend voegwoord.

Conflicterend gebruik ten aanzien van 1: De komma voor 'dat' als het een bijwoordelijke- of onderwerpsbijzin inleidt.

Als je hier de kennis over intonatiedomeinen op toepast, zou je kunnen zeggen dat een zin met 'dat', en dus met een onderschikkende bijzin, vaak één intonatiedomein bevat. Er zijn

uitzonderingen, waarin er wel herstructurering plaatsvindt, en de komma toch geplaatst kan worden. Mijn syntactische onderzoek geeft aanleiding te denken dat dit het geval is bij zinnen die een bijwoordelijke- of onderwerpsbijzin inleiden. Is dit intonationeel te verklaren?

Een ondergeschikte bijzin kan een parenthetische functie hebben, waarbij het verplicht is om een komma voor en na die bijzin te plaatsen. Dit is bij zinnen die beginnen met 'dat' als voegwoord bijvoorbeeld het geval als het een toevoeging is die in de hoofdzin is geplaatst, zoals bij de parenthetische bijzin 'dat ze daarvoor niet voldoende ruimte kreeg' in de volgende zin:

> (1) [Als ze het gevoeld had], [dat ze daarvoor niet voldoende ruimte kreeg], [of als ze zich verwaarloosd voelde], [verweet ze Joop in de hitte van de strijd dat hij een egoïst was], [een verwijt dat hem weer aanleiding gaf tot veel zelfkwellend getob].

Maar meestal staat er geen komma voor 'dat', en dat is goed te verklaren: een bijzin die begint met 'dat' loopt vaak geruisloos door na de hoofdzin, waardoor er maar één intonatiedomein zal zijn. Een voorbeeld:

> (2) [Dat leidde ertoe dat het stadsbestuur scherper tegen de vluchtelingen begon op te treden].

(2) kan in één intonatiedomein uitgesproken worden, herstructurering zou de vaart onnodig remmen. Dit lijkt het geval in de meeste zinnen waarin 'dat' als voegwoord voorkomt.

Soms staat er een komma voor 'dat' als het een onderwerpszin inleidt. Bij een onderwerpszin is het namelijk vaak zo dat er eerst een voorlopig onderwerp in de zin staat, en pas later het zinsgedeelte dat met 'dat' begint volgt. Het zou in dat geval kunnen gebeuren dat het stuk zin tussen het voorlopig onderwerp en 'dat' zo lang is, dat er herstructurering plaats zal vinden. Dat zou bijvoorbeeld het geval kunnen zijn in de volgende zin.

> (3) [De landeigenaren hadden deze feitelijke inbreuk op hun rechten geaccepteerd] [omdat er als voorwaarden aan verbonden waren], [dat zij een vijfde van de oogst zouden krijgen alsmede tuinhuur en eenmaal per week 'prestatie van heerendienst'].

Deze zin bestaat uit een hoofdzin, gevolgd door twee bijzinnen. 'Dat' scheidt de bijzinnen en leidt een onderwerpszin in. Het voorlopig onderwerp is 'er'. Aangezien dit een lange zin is, de bijzin ook lang is en er een voorlopig onderwerp een stuk terug staat, zou hier herstructurering plaats kunnen vinden. Men kan pleiten om de bijzinnen van elkaar te scheiden, waardoor er een

duidelijke breuk van intonatiedomeinen ontstaat. Maar alleen een breuk voor 'omdat' zou de zin ook voldoende herstructureren.

Een bijwoordelijke bijzin kan ook herstructurering veroorzaken, soms is de bijzin dan 'redengevend'. Die herstructurering is te verklaren doordat een bijwoordelijke bijzin iets toevoegt aan bijvoorbeeld een bijvoeglijk naamwoord of een heel zinsdeel, waarbij datgene waar het iets aan toevoegt het accent kan krijgen, zoals in de volgende zinnen 'zo schaars' en 'dusdanig'.

> (4) De bronnen over Camperts leven zijn zo schaars, dat we alleen zicht op zijn leven kunnen krijgen door collega's en vrienden voor het voetlicht te brengen.
> (5) De verhaalwereld trok hem zelfs dusdanig aan, dat hij naar een kostschool wilde 'om zulke dingen mee te maken, vergetend dat die bataviase kostschool vooral vol zoontjes van rijke chinezen zat'.

De voorwaarde van herstructurering die hier een rol speelt is die van het contrastief accent. Als een woord buiten de bijzin die met 'dat' begint extra accent kan krijgen, kan dat een nieuw intonatiedomein veroorzaken, zoals het geval is in de bovenstaande zinnen. Daar krijgt namelijk 'zo schaars' en 'dusdanig' het contrastief accent, omdat er herstructurering plaats heeft gevonden vindt en er een komma voor 'dat' geplaatst is. Toch zouden deze zinnen ook in één intonatiedomein kunnen staan.

Bij redengevende zinnen is het daarbij vaak zo dat de bijzin wordt gescheiden van het 'antecedent' door een of meerdere woorden, zoals het geval is bij de twee redengevende zinnen die ik in 4.1 als voorbeeld gebruikte:

> (6) Dat waren in de vroegste periode van de hervorming vooral de ideeën van de anabaptisten of 'wederdopers', die de kinderdoop verwierpen en van mening waren dat alleen volwassenen in 'de gemeente van Christus' konden worden opgenomen.
> (7) Aan moed ontbrak het Du Perron sr. waarlijk niet en zijn zoon zou zijn hele leven de overtuiging houden, dat een krachtige persoonlijkheid zich vooral bewijst door zijn persoonlijke moed.

Door 'houden' in zin 7 komt er eerder accent op het antecedent 'overtuiging' dan als er geen woord tussen zou staan, en zal er dus eerder herstructurering plaatsvinden.

Bijgevolg zal ik zinnen testen met de verschillende constructies waar 'dat' in voor kan komen, en per zin bekijken of er herstructurering mogelijk is. Dit kan zo zijn als de bijzin ver van het 'antecedent' of van het voorlopig onderwerp staat, of als een woord voorafgaand aan 'dat' contrastief accent kan krijgen. Maar over het algemeen zal herstructurering niet nodig zijn.

4.2.2 'Botsende' werkwoorden van verschillende gezegdes

Het onderzoek naar de adviezen en het gebruik met betrekking tot de komma tussen twee werkwoorden van verschillende gezegdes heeft geresulteerd in de volgende stellingen:

Advies 2: Men plaatst een komma tussen twee werkwoorden van verschillende gezegdes.

Conflicterend gebruik ten aanzien van 2: De komma tussen twee verschillende gezegdes waarbij één zin beknopt is.

Tussen twee werkwoorden van verschillende gezegdes is er een syntactische breuk, aangezien er een nieuw zinsdeel begint. Dit betekent echter niet dat een intonationele breuk op die plek logisch is. Soms leent de zin zich voor één intonatiedomein, ondanks dat een nieuw zinsdeel begint. Bij constructies waar dat mogelijk is, verschilt de syntactische indeling van die op intonationele basis.

Is het te verklaren dat een zinsconstructie met een beknopte bijzin eerder uit één intonatiedomein zal bestaan? Een beknopte bijzin gedraagt zich anders dan een andere bijzin die eindigt op een werkwoord. Hij is ondergeschikt aan de hoofdzin en vormt daarom een duidelijke eenheid met de hoofdzin. Hij vervult een functie in de hoofdzin, bijvoorbeeld van onderwerp. In (8) zou het onderstreepte gedeelte bijvoorbeeld vervangen kunnen worden door 'Dat'.

> (8) <u>Lofzangen op de drank schrijven</u> betekende niet alleen een welkome bijverdienste, het leek ook om een principiële strijd tegen blauwkousen te gaan.

Hierdoor vormen bij- en hoofdzin één geheel, is de grens tussen 'schrijven' en 'betekende' minder zwaar, en zijn ze goed in één intonatiedomein uit te spreken. Er is hier dus geen komma nodig. Onderwerp en persoonsvorm, in dit geval de functies van de twee eerste zinsdelen, staan in andere zinsconstructies meestal ook niet in twee intonatiedomeinen.

Ook het herstructureringsprincipe lengte speelt hier een rol. Als het zinsdeel na de 'botsende' werkwoorden lang is, waardoor daar herstructurering nodig is, zul je de zin minder snel ook bij de werkwoorden opbreken door daar een komma te plaatsen.

> (9) Om rechercheur bij de politie te kunnen <u>worden moet</u> je een gymnasiumdiploma hebben, zo schrijft de columnist teleurgesteld die zelf niet eens de HBS afgemaakt had.

In bovenstaande zin staat ook een beknopte bijzin, maar (9) is daarnaast een goede illustratie van het herstructureringsprincipe lengte. Er moet herstructurering plaatsvinden voor 'zo', waardoor

de zin al opgedeeld is in twee gelijke intonatiedomeinen. Hierdoor lijkt het niet noodzakelijk ook tussen de werkwoorden op te breken en een komma te plaatsen.

Vanwege bovenstaande bevindingen zal ik zinnen testen waarin een constructie met twee 'botsende' werkwoorden voorkomt en waarin herstructurering niet nodig is, waardoor de werkwoorden in één intonatiedomein zullen komen. Dit zullen zinnen zijn waarin een beknopte bijzin staat, of waar de lengte een andere breuk van intonatiedomeinen vereist.

4.2.3 Betrekkelijke woorden

Het onderzoek naar de adviezen en het gebruik met betrekking tot de komma voor een betrekkelijk woord heeft geresulteerd in de volgende stellingen:

Advies 3: Men plaatst wel een komma voor betrekkelijke woorden die een uitbreidende bijzin inleiden, maar niet voor betrekkelijke woorden die een beperkende bijzin inleiden.

Eventueel conflicterend gebruik ten aanzien van 3: Beperkende of uitbreidende bijzinnen die niet direct volgen op het antecedent.

Advies 3 is een uitzondering op de adviezen die ik bespreek, aangezien het als enige een regel genoemd mag worden. De regel is gebaseerd op een semantische indeling van de zin, maar is ook intonationeel te verklaren. Het verschil tussen een beperkende en uitbreidende bijzin is namelijk 'te horen' in de zin. Een uitbreidende bijzin wordt vaak op een andere toon uitgesproken dan de rest van de zin, om te benadrukken dat het een toevoeging is. Dit met gevolg dat de uitbreidende bijzin een eigen intonatiedomein vormt, zoals een parenthetisch zinsdeel, en de rest van de zin ook in andere intonatiedomeinen wordt opgedeeld.

Een beperkende bijzin moet juist in hetzelfde intonatiedomein als de hoofdzin staan, om aan te geven dat het geheel in één adem en in één toon moet worden uitgesproken, zodat duidelijk is dat de informatie inhoudelijk beperkend is bij het antecedent. Dit semantische aspect is bij deze regel het sturende principe, men moet de zin inhoudelijk begrijpen om het toe te kunnen passen.

Als ik deze constructies test, is het daarom lastig aan te geven of het intonationele principe een grotere rol speelt bij de kommaplaatsing dan het semantische principe, aangezien deze samenvallen. Dat wil niet zeggen dat de intonationele theorie hier geen goede methode is, dat is het wel, maar om te testen of die een doorslaggevende rol speelt zou ik zinsconstructies moeten voorleggen waar een uitzondering op deze regel plaatsvindt, doordat de komma niet op grond van de semantiek en daarmee de regel wordt geplaatst. Dit moeten dus constructies zijn

waar men op grond van de intonatie wel een komma zou kunnen overwegen, maar op grond van de semantiek niet, wat alleen kan bij de komma voor beperkende bijzinnen. Andersom is namelijk niet het geval: dat men op grond van de semantiek wel een komma zou overwegen maar op grond van de intonatie niet. Dat zou zich namelijk alleen voor kunnen doen bij een uitbreidende bijzin, maar daar zal op basis van intonatie altijd een komma moeten komen, aangezien het een parenthetisch zinsdeel is.

Beperkende bijzinnen kunnen niet voorafgegaan worden door een komma. Toch zou het intonationele principe daar een overheersende rol kunnen spelen, als de bijzin bijvoorbeeld gescheiden wordt van zijn 'antecedent'. Dan zouden er namelijk meerdere intonatiedomeinen kunnen ontstaan, waardoor de beperkende bijzin in een apart intonatiedomein komt te staan.

> (10) Om rechercheur bij de politie te kunnen worden moet je een gymnasiumdiploma hebben zo schrijft de columnist teleurgesteld die zelf niet eens de HBS afgemaakt had.

In de bovenstaande zin is 'die zelf niet eens de HBS afgemaakt had' beperkend bij columnist. Door tussenkomst van 'teleurgesteld' lijkt de indeling in intonatiedomeinen anders dan deze normaal bij een beperkende zin is. Het lijkt namelijk voor de hand liggend om 'die zelf niet eens de HBS afgemaakt had' als een toevoeging te lezen, waardoor het lastig is in één intonatiedomein te lezen, zoals eigenlijk moet, en waardoor er herstructurering plaats zal vinden.

Ik zal op deze manier de grenzen van de beperkende bijzin op proberen te zoeken, door zinnen voor te leggen waar herstructurering mogelijk is.

4.2.4 Nevenschikkende voegwoorden

Het onderzoek naar de adviezen en het gebruik met betrekking tot de komma voor 'en' of 'of' heeft geresulteerd in de volgende stellingen:

Advies 4: Men plaatst geen komma voor 'en' of 'of' met een nevenschikkende functie.

Conflicterend gebruik ten aanzien van 4: Als het nevenschikkende woord ten onrechte een nauwe samenhang suggereert.

De kommazetting bij nevenschikkende voegwoorden, en vooral het conflicterend gebruik, hangt af van het semantische verband, namelijk in hoeverre de nevengeschikte zinnen verbonden zijn. Toch kan herstructurering hier een rol spelen. De situaties waarin de woorden 'en' of 'of' ten onrechte een nauwe samenhang suggereren, kunnen veroorzaakt zijn door onvoldoende herstructurering. 'En' en 'of' hebben een nevenschikkende functie, waardoor er geen interpunctie

nodig lijkt om het nevenschikkende verband aan te geven. Als de zin echter lang is, en er herstructurering moet plaatsvinden, kan dit goed op de breuk die 'en' of 'of' al aangeeft. De tweede hoofdzin zal dan namelijk een nieuw intonatiedomein vormen en er zal geen NP opgebroken worden. Hierdoor zal er minder verwarring over de betekenis zijn in het geval van een lange of gecompliceerde zin.

Herstructurering is nodig als het zinsdeel na 'en' op twee manieren gelezen kan worden. Met behulp van een komma zal een nieuw intonatiedomein gestart worden, zoals in (11), waardoor het zinsdeel niet 'per ongeluk' in het verkeerde intonatiedomein kan komen.

(11) Nog hetzelfde jaar, in oktober 1886, besloot de Tweede Kamer tot een parlementaire enquête naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen], [en werd een begin gemaakt met een grondwetsherziening die een uitbreiding van het beperkte], [aan inkomen gebonden kiesrecht mogelijk moest maken].

Deze zin moet geherstructureerd worden omdat er misverstand kan ontstaan door de twee intonatiedomeinen als één intonatiedomein te lezen. Als er geen komma zou staan tussen 'werkplaatsen' en 'en', zullen de zinsdelen per ongeluk in één intonatiedomein gelezen kunnen worden, waardoor het lijkt te gaan over 'de toestanden in fabrieken en werkplaatsen en...'. Dankzij een komma zijn het duidelijk twee domeinen, en is het duidelijk dat 'en werd een' bij een ander zinsdeel hoort. Dit doet zich ook voor bij gelijk nevengeschikte delen, zoals ik in 4.1.4 beschrijf (*Mijn broer maakte wel vijftig dezelfde foto's van zijn brommer en zijn <u>vriendin, en</u> zijn zusje lachte hem uit.*). Hier heb ik alleen geen voorbeelden van gevonden in de biografieën.

Een komma voor een nevenschikkend voegwoord is ook te verklaren door het kenmerk van herstructurering dat de grenzen van een 'root sentence' een intonatiedomein afdwingen. Als het zinsdeel na 'en' bijvoorbeeld verbonden is met het onderwerp en daardoor geen root sentence is, zoals in de onderstaande (eerdergenoemde) zin, zal dit zinsdeel niet direct een intonatiedomein zijn en dus ook geen nieuw intonatiedomein afdwingen. En zal er dus geen komma nodig zijn.

(12) [Gert dacht dat teckels lieve honden zijn en husky's het nooit koud hebben].

Een nevengeschikte zin waarbij het zinsdeel na 'en' wel een root sentence is, zal eerder een intonatiedomein afdwingen, waardoor er wel een komma voor 'en' kan staan, zoals (13).

(13) [Dit drama], [waarbij zesentwintig doden en honderd gewonden vielen], [noopte

tot nadenken over de sociale achtergronden van het oproer], [en de bourgeoisie voelde zich gedwongen er lessen uit te trekken].

Dit is vooral van belang bij lange zinnen: het is alleen mogelijk een lange zin te herstructureren als er een 'root sentence' na 'en' staat. Bij niet gecompliceerde nevengeschikte zinnen met een root sentence is herstructurering meestal niet nodig.

Er is ook herstructurering rond 'en' nodig als het zinsdeel een parenthetische toevoeging is, zoals in onderstaande zin, waar 'en' een nieuw intonatiedomein start.

(14) [Eigenlijk was er maar één respijt voor de pastoriebewoners], [en dat waren boeken].

Soms wordt de samenhang tussen de zinsdelen juist benadrukt door een nevenschikkend voegwoord. In dat geval staan de zinsdelen in één intonatiedomein en mag er geen herstructurering plaatsvinden. Zo moet in de volgende zin 'en het wakend oog van Truida' in één domein bij 'vlak bij'.

(15) Maar alles veranderde toen ze in mei 1917 werd ingeschreven als leerlinge van de openbare lagere school aan het Kerkplein, vlak bij de <u>pastorie en</u> het wakend oog van Truida.

5 De huidige praktijk

Om de redacteuren te kunnen testen, bekijk ik per 'advies' wat voor zinsconstructies getest moeten worden om het intonationele gebruik van de komma aan het licht te kunnen brengen (5.1). Per constructie zoek ik een aantal voorbeeldzinnen uit de biografieën, die ik vervolgens aan zestien (bureau)redacteuren voorleg. De resultaten en de verantwoording van de test bespreek ik in 5.1. Van de nabespreking met de redacteuren staat een verslag in 5.2. Ik zal in dit hoofdstuk de hoofdvraag 1: 'Wordt de huidige plaatsing van de komma bepaald door het intonationele principe?' beantwoorden en een aanzet geven tot deelvraag 1.2: 'Doet de veronderstelde theorie over intonatiedomeinen in het Nederlands de juiste voorspellingen wat betreft de plaatsing van komma's, of in ieder geval betere dan de bestaande adviespraktijk?'

Ik heb zestien bureauredacteuren en redacteuren van veertien verschillende uitgeverijen getest. Ik heb zestien literaire uitgeverijen in Amsterdam benaderd, waarvan er één niet mee wilde werken (uitgeverij Wereldbibliotheek) en er bij één niemand heeft gereageerd (uitgeverij Meulenhoff). Ik heb mij in topografische zin beperkt tot Amsterdam vanwege de reistijd en aangezien de toonaangevende literaire uitgeverijen zich daar bevinden. De uitgeverijen die ik heb benaderd heb ik uitgekozen op hun literaire gehalte en bekendheid, en daarbij heb ik getracht om een zo compleet mogelijke groep te creëren. Zo zijn er een paar concerns waarbij één bureauredacteur voor meerdere uitgeverijen werkt, waardoor ik dus niet per uitgeverij een persoon kon testen.

Ik heb per uitgeverij een contactpersoon benaderd met de vraag of een redacteur of bureauredacteur genegen zou zijn mee te werken aan dit onderzoek. Soms verzocht of benaderde ik een specifiek persoon rechtstreeks, van wie ik had vernomen dat hij of zij bekwaam is. Aangezien redacteuren over het algemeen weinig tijd hebben, beloofde ik de test in een half uur af te kunnen nemen. Ik heb bij voorbaat verteld dat het om het kommagebruik ging, om zodoende de geschikte persoon te treffen, maar ook om zo de interesse op te wekken. Het was verrassend hoe enthousiast en bereidwillig iedereen reageerde. Men was erg geïnteresseerd in dit onderzoek: de komma lijkt aanleiding te geven tot discussie. De gesprekken die ik na afloop van de test voerde waren dan ook erg geanimeerd en interessant. Ik gaf geen informatie vóór ik de test gaf, zat erbij terwijl de test gemaakt werd, en stelde achteraf een paar vragen over de

gemaakte keuzes en over hoe men in het algemeen tegen kommaplaatsing aankeek. Ik gaf de redacteuren de opdracht om komma's te plaatsen waar zij dat het mooist en het meest correct vinden. Ik benadrukte dat ze er niet langer over na moesten denken dan ze anders zouden doen, en de komma's hetzelfde moesten plaatsen als ze dat in hun redactiewerk doen.

Ik test alleen op het gebruik van de komma en niet op andere redactionele aspecten. Hier zou tegenin gebracht kunnen worden dat de redacteuren zich dan extra bewust worden van de kommaplaatsing en er meer over na zouden denken dan ze in het gewone redactiewerk zouden doen. Ik vermoed echter dat een redacteur zich over het algemeen toch al bewust is van zijn redactionele keuzes, aangezien zijn baan dit van hem eist. Het verschil is wel dat de redacteur nu, tijdens de test, alle komma's moet plaatsen, terwijl hij in zijn professionele situatie er enkele in een bestaande tekst zal weghalen of toevoegen. In dat geval zal hij soms eerder een auteur volgen in een al geplaatste komma dan dat hij de komma daar zelf zou zetten. Mijn aanpak heeft echter helderdere resultaten tot gevolg, aangezien ik anders zou moeten testen waar men een komma zou willen verplaatsen; daarbij zou de redacteur de stijl van de auteur dan beter moeten kennen, en zelfs de persoonlijkheid van de auteur, terwijl ik juist de stijl van de auteur 'buiten spel' heb gezet en de redacteur daar niet door beïnvloed kan worden.

Een lijst van de (bureau)redacteuren die mee hebben gewerkt aan deze test en hun functie staat in bijlage 8. Ik heb beloofd de uitslagen anoniem weer te geven, waardoor in het schema met de resultaten niet te zien is wie welke komma heeft gezet.

5.1 Resultaten test

Om te kunnen toetsen of de komma syntactisch of intonationeel geplaatst wordt, zal ik zinnen testen waar op grond van de syntactische scheiding wel een komma vereist is, maar niet volgens de intonatietheorie, en andersom: zinnen waarin op grond van de intonatietheorie wel een komma zou moeten staan maar niet op grond van de syntaxis. Dit betekent dat in de best meetbare situatie in de testzinnen herstructurering evident is of juist niet plaats kan vinden.

De zinnen die ik in de test gebruik zijn allemaal uit de biografieën, de precieze vindplaats staat aangegeven in de lijsten vanaf bijlage 1. Ook de zinnen die ik hier als voorbeeld gebruik zijn uit de test, het nummer verwijst naar de test en naar de tabel met resultaten (bijlage 9). De test wordt extra interessant als er verschillende constructies in één zin voorkomen, dan zijn de zinnen

vaak langer en kan men kiezen tussen de mogelijke kommaplaatsen. Daarom gebruik ik veel zinnen die meerdere relevante constructies bevatten.

De resultaten staan volledig in de tabel van bijlage 9 en gedeeltelijk in de volgende paragrafen. De kleuren geven aan in hoeverre er overeenstemming is binnen de kommazetting bij een bepaalde zin. Het is een utopie te verwachten dat er pas overeenstemming is als 100% van de testpersonen een komma zet, ik heb daarom naar een andere maat gezocht om de resultaten te interpreteren. Als geen, één, twee of drie personen van de zestien een komma hebben geplaatst concludeer ik dat er overeenstemming is over geen komma op die plaats. Deze resultaten zijn oranje. Ook bij dertien, veertien, vijftien en zestien redacteuren, van de zestien in totaal, concludeer ik dat er overeenstemming is, maar dan over wél een komma op die plaats: deze groep is rood. De tussenliggende blauwe groepen zijn de groepen waar geen duidelijke overeenstemming is.

5.1.1 'Dat' als onderschikkend voegwoord

Op grond van de syntaxis zou er een komma kunnen komen voor 'dat' als onderschikkend voegwoord, aangezien daar een bijzin start en er dus een syntactische grens is. In de adviezen staat echter dat er meestal geen komma voor het voegwoord 'dat' wordt geplaatst, wat ook uit het kommagebruik in de casussen bleek. Op grond van de intonatie zou er soms een komma voor 'dat' geplaatst kunnen worden, aangezien een 'dat'-zin een nieuw intonatiedomein kan bepalen, maar is er vaak geen herstructurering nodig. Herstructurering en dus plaatsing van een komma zou de zin onnodig remmen en in sommige constructies is het zinsdeel dat begint met 'dat' een noodzakelijke aanvulling. Uit mijn casussen blijkt dat soms een komma voor 'dat' staat als het een bijwoordelijke- of onderwerpsbijzin inleidt. Ik onderzoek hier of dat het gevolg zou kunnen zijn van herstructurering op intonationeel niveau.

De resultaten van de komma voor 'dat' als onderschikkend voegwoord zijn heel duidelijk: bijna niemand plaatst een komma voor 'dat'. Zoals de tabel hieronder laat zien plaatsen negen van de zestien redacteuren nooit een komma voor 'dat' als voegwoord. Zeven redacteuren plaatsen alleen bij uitzondering een komma. Alle zinnen op één na (2) bevinden zich in de oranje groep, daarover is dus overeenstemming binnen het door mij geschetste kader.

Zin	Soort	Biografieën	Redacteur 1	Redacteur 2	Redacteur 3	Redacteur 4	Redacteur 5	Redacteur 6	Redacteur 7	Redacteur 8	Redacteur 9	Redacteur 10	Redacteur 11	Redacteur 12	Redacteur 13	Redacteur 14	Redacteur 15	Redacteur 16	Totaal redacteuren
13	dat vg																		0
9	dat vg																		0
10	dat vg																		0
6	dat vg																		0
5	dat vg																		0
12	dat vg																		0
7	dat vg	X																	0
11	dat vg																		0
4	dat vg																	X	1
3	dat vg	X						X											1
1	dat vg	X								X		X							2
8	dat vg	X	X			X						X							3
2	dat vg	X	X								X	X						X	4
totaal	dat vg		2	0	0	1	0	1	0	1	1	3	0	0	0	0	0	2	

Om het intonationele aspect te testen heb ik de testpersonen zinnen voorgelegd met een constructie met 'dat' aan het begin van een bijwoordelijke bijzin, namelijk (1) en (2).

(1) De verhaalwereld trok hem zelfs dusdanig aan, dat hij naar een kostschool wilde 'om zulke dingen mee te maken, vergetend dat die Bataviase kostschool vooral vol zoontjes van rijke chinezen zat'.

(2) De bronnen over Camperts leven zijn zo schaars, dat we alleen zicht op zijn leven kunnen krijgen door collega's en vrienden voor het voetlicht te brengen.

Dit zijn de zinnen waar de meeste komma's zijn geplaatst. In (1) hebben drie mensen een komma geplaatst, in (2) vier. Dit lijkt misschien verwaarloosbaar omdat respectievelijk dertien en twaalf mensen het niet nodig vonden een komma te plaatsen. Maar de komma's die er zijn geplaatst, zijn intonationeel te verklaren. In (1) zou je het accent kunnen leggen op 'dusdanig', waardoor er een intonatiedomein ontstaat. Hetzelfde geldt voor 'zo' in (2).

In de casussen lijkt ook twijfel te zijn over de komma voor onderwerpszinnen, dus heb ik onder andere de zinnen (3) en (4) getest.

(3) Van nog meer belang voor het maar zeer ten dele slagen van de beoogde vernieuwing was, dat de samenleving als geheel en de vroegere elites daar veel minder reikhalzend naar uitkeken dan de vernieuwers hadden gehoopt.

(4) Het zegt in elk geval genoeg over haar moederliefde dat zij zo meeleefde met haar zoons literaire carrière.

Bij zowel (3) als (4) hebben twee mensen een komma geplaatst, wat betekent dat er overeenstemming is dat daar geen komma moet staan.

De constructie waarbij het zinsdeel 'redengevend' is heb ik in vijf zinnen getest. Daarvan is alleen in (8) een komma gezet, in de andere vier zinnen is geen komma geplaatst.

> (8) De kinderlijke liefhebberij van de landheer komt pregnant naar voren in de herinnering van zijn zoon, dat hij uit de leestrommel een grote collectie vrouwen met veel haar knipte, 'die hij dan eigenhandig met kleurpotloden bewerkte; hoe dikker de vlechten of de losse lokken, hoe warmer roodbruin zij werden'.

In deze zin (8) hebben drie redacteuren een komma geplaatst, die te verklaren is door de lengte van de zin en de complexiteit. Herstructurering kan deze complexe zin verhelderen, al is het niet nodig.

Daarbij heb ik getest of het verschil maakt of de 'dat' zin direct op het 'antecedent' volgt, namelijk het woord waar de bijzin naar verwijst, of dat er veel (werk)woorden tussen staan. Bij de onderwerp- en lijdend voorwerpzinnen maakt het in dit geval uit waar het voorlopig onderwerp of lijdend voorwerp staat. Ook dit zou namelijk van invloed kunnen zijn op eventuele herstructurering, omdat het accent op het antecedent een intonatiedomein af kan dwingen. Daarom verwachtte ik eerder een komma als 'dat' dichter bij het 'antecedent' staat, zoals in eerder genoemde zin 1 en 2, waar dus inderdaad door een enkeling een komma is geplaatst. In de zinnen waar het voorlopig onderwerp ver van 'dat' staat, zoals in (4) zijn geen komma's geplaatst.

> (4) Het zegt in elk geval genoeg over haar moederliefde dat zij zo meeleefde met haar zoons literaire carrière.

Bij een grotere 'afstand' tussen de dat-zin en het voorlopig onderwerp valt het accent niet vlak voor 'dat' en is er maar één intonatiedomein. Deze zin is een goed voorbeeld van een zin waarbij herstructurering overbodig zou zijn aangezien de zin dan onnodig opgebroken zou worden, terwijl het semantisch juist één geheel is.

Concluderend: de geteste redacteuren plaatsen dus geen komma voor 'dat'. In een heel enkel geval plaatst een enkeling wel een komma als er een duidelijk accent ligt op een woord voor 'dat', maar die groep is te klein om mee te laten tellen. De zinnen hebben een syntactische breuk voor 'dat' waar geen gehoor aan wordt gegeven en de zinnen worden maar zelden op die

plek opgedeeld in meerdere intonatiedomeinen. Meestal vallen de zinsdelen voor en na 'dat', zoals verwacht, in één intonatiedomein.

De adviezen over deze constructie neigen al naar het intonationele principe door op 'rust' en 'lengte' te wijzen, maar uit het voorgaande blijkt dat ze nog stelliger zouden kunnen zijn aangezien er bijna nooit een komma voor 'dat' als voegwoord nodig is. Renkema stelt zelfs dat alleen de lengte van de zin doorslaggevend is, terwijl uit deze test en uit het syntactisch onderzoek in 4.1.1 blijkt dat dit aspect nauwelijks meespeelt.

5.1.2 'Botsende' werkwoorden van verschillende gezegdes

Op grond van de syntaxis zou tussen twee werkwoorden van verschillende gezegdes een komma moeten komen, aangezien daar een syntactische scheiding in de zin valt. Volgens de intonatietheorie is het echter niet altijd nodig: de zin kan als één intonatiedomein gezien worden. Om dit te testen leg ik verschillende zinsconstructies voor waarin twee 'botsende' werkwoorden van gezegdes, waaronder persoonsvormen, voorkomen.

Uit mijn syntactische onderzoek blijkt dat de komma tussen twee werkwoorden soms wordt weggelaten als één van de twee zinnen beknopt is. Dit zou kunnen zijn omdat daar geen herstructurering nodig is en de twee werkwoorden in één intonatiedomein komen. Omdat een beknopte zin ondergeschikt is aan de hoofdzin, vormt die één geheel met de hoofdzin. Hij vervult een functie in de zin, bijvoorbeeld de functie van het onderwerp. Aangezien er gewoonlijk geen herstructurering plaatsvindt tussen onderwerp en persoonsvorm, is die ook niet noodzakelijk waar twee werkwoorden botsten als één van de twee zinnen in een beknopte (bij)zin staat.

Om dit te testen heb ik acht zinnen met een beknopte (bij)zin voorgelegd. Bij drie zinnen bleek bij de redacteuren overeenstemming over het niet plaatsen van een komma. Ik geef er hier twee:

> (14) Die kans was er wel, maar meer dan een enkele keer heeft Campert niet aan De Nieuwe Eeuw meegewerkt en van dat plan om samen met Willy Corsari naar landen 'met aangenamer klimaat' te <u>vertrekken is</u> helemaal niets gekomen.
> (15) Lofzangen op de drank <u>schrijven betekende</u> niet alleen een welkome bijverdienste, het leek ook om een principiële strijd tegen blauwkousen te gaan.

Zoals te zien is in onderstaande tabel plaatsen in (14) namelijk drie redacteuren en in (15) één redacteur een komma. (15) is een goed voorbeeld van wat ik hiervoor beschrijf: 'Lofzangen op de drank schrijven' is het onderwerp van de hoofdzin. Aangezien onderwerp en persoonsvorm één geheel vormen is er geen herstructurering nodig en staan de werkwoorden in één intonatiedomein. Ook in (14) is geen herstructurering nodig, en heeft men geen komma geplaatst tussen de werkwoorden.

Zin	Soort	Biografieen	Redacteur 1	Redacteur 2	Redacteur 3	Redacteur 4	Redacteur 5	Redacteur 6	Redacteur 7	Redacteur 8	Redacteur 9	Redacteur 10	Redacteur 11	Redacteur 12	Redacteur 13	Redacteur 14	Redacteur 15	Redacteur 16	totaal redacteuren
15	wwoord									X									1
14	wwoord					X				X								X	3
16	wwoord		X		X					X							X		4
27a	wwoord	X	X				X			X								X	4
20	wwoord	X	X		X				X	X		X							5
27b	wwoord	X	X	X		X						X					X		5
13	wwoord	X	X			X	X		X	X		X	X					X	8
17	wwoord		X			X		X	X	X		X		X			X		8
19	wwoord		X			X		X	X	X		X		X				X	8
22	wwoord	X	X	X		X			X	X		X		X			X	X	9
25	wwoord	X	X			X		X	X	X		X		X			X	X	9
21	wwoord	X	X			X	X	X	X	X		X		X			X	X	10
18	wwoord		X	X		X	X	X	X	X		X		X			X	X	11
23	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X			X	X	13
26	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X		X	14
38	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X		X	X	X	14
24	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	15
12	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	16
totaal	wwoord		16	8	7	14	9	10	13	17	4	14	5	11	1	4	11	13	

Van de acht zinnen met een beknopte bijzin is er bij geen enkele zin overeenstemming dat er wel een komma geplaatst moet worden. Zes zinnen bevinden zich in de blauwe groepen, daarover bestaat dus geen overeenstemming. In de onderstaande zinnen hebben bijvoorbeeld acht van de zestien redacteuren een komma geplaatst.

(17) Van heinde en ver werden pubers na dagen zoeken zittend in een boom gevonden. [1]
(19) Joops besluit om inzake het verdwijnen van zijn geloof klare wijn te schenken stond niet los van zijn ontluikende liefde voor Liesbeth.

De verdeeldheid is te verklaren. Er is in deze twee zinnen namelijk herstructurering mogelijk, maar het is niet noodzakelijk. In zinnen als (24), (26) en (38) is herstructurering wel noodzakelijk.

(24) [Nadat Doe Hans], [bekend journalist en voorzitter van de Journalistenkring], [tijdens een lezing had betoogd dat er een leerstoel voor journalistiek moest komen], [klom Campert in de pen].
(26) [Dit drama], [waarbij zesentwintig doden en honderd gewonden vielen], [noopte tot nadenken over de sociale achtergronden van het oproer], [en de bourgeoisie voelde zich gedwongen er lessen uit te trekken].
(38) [Maar ondanks de gearrangeerde bezoekjes over en weer en de zoete versjes die Zus in het poëziealbum van Nellie schreef], [werden de meisjes geen vriendinnen].

In (26) is herstructurering noodzakelijk omdat het zinsdeel voor de twee werkwoorden een parenthetische functie heeft. In (24) en (38) is herstructurering nodig omdat er een nieuw intonatiedomein begint tussen de werkwoorden. De zinsdelen voor deze breuk zijn een aanloop naar de hoofdzin na de breuk. In bovenstaande drie zinnen zijn door veertien (26) en (38), en vijftien (24) redacteuren een komma geplaatst, dus mijn voorspelling was correct.

Van de andere zinnen waar bijna iedereen een komma plaatste, staat in twee zinnen, (12) en (23), een bijwoordelijke bepaling in de vorm van een bijzin, voorafgaand aan de hoofdzin.

(12) Terwijl het hele dorp in de stellige overtuiging leefde dat de dominee nog altijd aan zijn dissertatie Wezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795 werkte, waarop hij al in 1915 gepromoveerd was, verdiepte Johan Schmidt zich in detectiveromans en het – via een Delftse veiling betrokken – werk van notoire heidenen als Goethe, Schopenhauer, Spinoza, Hegel, Kant, Darwin en Nietzsche.
(23) En zoals Campert dat nog vaak zou doen, zoekt hij zijn stijlfiguren in de misdaad en het theater.

Deze bijzinnen dwingen een intonatiedomein af doordat ze een toevoeging zijn bij de hoofdzin. Bijna alle redacteuren (dertien in (23) en zestien in (12)) plaatsen hier een komma tussen de werkwoorden.

[1] Deze zin is inhoudelijk merkwaardig opgebouwd, aangezien het onduidelijk is waar 'van heinde en ver' naar verwijst en wie er zoeken. De kommazetting verandert hierdoor echter niet dus is de zin voor deze test te gebruiken

Het is opvallend dat een paar redacteuren nog de regel hanteren dat er een komma tussen werkwoorden moet staan: er zijn drie redacteuren die van de zestien zinnen met een werkwoord dertien of meer van een komma hebben voorzien. Maar in het algemeen wordt er niet standaard een komma tussen twee werkwoorden geplaatst. In vijf zinnen plaatste bijna iedereen een komma tussen de werkwoorden, in vier zinnen bijna niemand. Dit heb ik intonationeel verklaard, het blijken goede voorbeelden van een overheersing van het intonationele principe. Over de andere zinnen waren de meningen verdeeld. Er is dus een grote blauwe groep bij deze constructies, wat te verklaren is door de mogelijke maar niet noodzakelijke opdeling in meerdere intonatiedomeinen.

Door deze resultaten kun je stellen dat men bij de adviezen over 'botsende' werkwoorden voorbij gaat aan meerdere aspecten die meespelen bij de komma in deze constructie door alleen over de lengte van de zin te spreken. Alleen bij (hele) korte zinnen mag de komma namelijk achterwege blijven volgens de adviezen. Uit dit onderzoek blijkt niet alleen dat er meerdere aspecten meespelen maar ook dat de komma in deze constructies door de testpersonen vaak wordt weggelaten, ook bij lange zinnen.

5.1.3 Betrekkelijke woorden

De overeenstemming die er lijkt te zijn in het gebruik van de komma voor een beperkende en uitbreidende bijzin heb ik getest door twaalf zinnen met een betrekkelijke bijzin voor te leggen. Van de twaalf zinnen blijkt dat er maar bij vier constructies geen overeenstemming is, die resultaten staan in een blauwe groep. Eén zin daarvan leverde verwarring op door een slechte opbouw, dus die zal ik niet betrekken bij de resultaten. Aangezien er over acht zinnen overeenstemming bestaat, kan ik concluderen dat er bij de redacteuren eenstemmigheid is in het kommagebruik bij beperkende en uitbreidende bijzinnen.

Het feit dat men een komma plaatst voor een uitbreidende bijzin en niet voor een beperkende bijzin is semantisch te verklaren, maar ook intonationeel. Vanuit de intonatietheorie bekeken is deze kommaplaatsing te verklaren. Het is echter lastig om te bepalen welke rol het intonationele principe speelt ten opzichte van het semantische, omdat de principes samenvallen. Om een poging te doen heb ik zinnen voorgelegd waar men op grond van de intonatie wel een komma zou kunnen overwegen, maar op grond van semantiek niet. Dit kan zich alleen voordoen bij beperkende bijzinnen. Andersom doet zich niet voor, zoals ik eerder beschreven heb. De intonatiedomeinen zouden een 'overtreffende' rol kunnen spelen als de zin gecompliceerd is en

herstructurering helderheid kan bieden. Dit zou kunnen zijn als de bijzin niet direct volgt op het antecedent, maar ervan gescheiden wordt door een werkwoord of een zinsdeel. Een tussenliggend woord zou namelijk het accent kunnen krijgen, waardoor er herstructurering plaatsvindt.

Om dit te testen heb ik vier zinsconstructies voorgelegd met een beperkende bijzin die niet direct volgt op het antecedent, namelijk de volgende.

> (9) Johan de Meester en Ina Boudier Bakker hadden namelijk in hun juryrapport bij de novellenprijsvraag van het tijdschrift *Groot Nederland* geconstateerd dat in Nederland geen auteurs van onder de 35 jaar bleken te zijn die in staat geacht werden een kort verhaal te kunnen schrijven.
> (16) Om rechercheur bij de politie te kunnen worden moet je een gymnasiumdiploma hebben, zo schrijft de columnist teleurgesteld die zelf niet eens de HBS afgemaakt had.
> (32) Zelfs de christelijke boeken in slappe, gele omslag die ze van de zondagsschool kreeg en die vol zaten met fascinerende verhalen over brandende ketters, las Annie met rode oortjes.
> (33) Via Geeraardt Brandt weten we wel dat hij levendige bruine ogen en 'zwartbruin' haar had en verder zal hij een gevoelig kind geweest zijn, dat voor allerlei indrukken openstond, maar veel verder kunnen we niet gaan zonder onherroepelijk het gevoel te krijgen in het rijk der fabelen te belanden.

Aangezien dit beperkende bijzinnen zijn zou er geen komma voor mogen staan. Toch plaatsten twee redacteuren in (9) een komma, acht in (16), vier in (32) en twee in (33). Alleen (16) en (32) bevinden zich in een blauwe groep dus daarover kan ik concluderen dat er verwarring is. (16) is duidelijk een beperkende bijzin, want de informatie over de columnist is noodzakelijk om de zin te begrijpen. Toch plaatsen acht redacteuren daar een komma. Dat zou kunnen komen omdat er accent op 'teleurgesteld' kan worden geplaatst, waardoor er een nieuw intonatiedomein bij de bijzin wordt gestart. (32) bevat een beperkende bijzin, maar door het lange antecedent kan men de zin herstructureren. Als je de zin leest met accent op *christelijke boeken*, en *in slappe gele omslag* er op toevoegende toon achteraan komt, moet er wel een nieuw intonatiedomein beginnen bij *die ze van de zondagsschool kreeg*. *Zelfs de christelijke boeken in slappe, gele omslag die ze van de zondagsschool kreeg* lijkt te lang om in één intonatiedomein te staan. Maar omdat de bijzin beperkend is, is dit wel nodig. Het verklaart waarom vier mensen toch een komma plaatsten, zoals te zien in de onderstaande tabel met resultaten.

Zin	Soort	Biografieen	Redacteur 1	Redacteur 2	Redacteur 3	Redacteur 4	Redacteur 5	Redacteur 6	Redacteur 7	Redacteur 8	Redacteur 9	Redacteur 10	Redacteur 11	Redacteur 12	Redacteur 13	Redacteur 14	Redacteur 15	Redacteur 16	Totaal redacteuren
25	relatief																		0
21	relatief																		0
9	relatief									X		X							2
33	relatief	X	X							X									2
32	relatief								X	X						X		X	4
30	relatief		X							X		X						X	4
20	relatief		X			X			X	X		X		X		X		X	8
16	relatief		X	X			X	X				X	X	X				X	8
28	relatief	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X		14
6	relatief	X	X	X		X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	14
31	relatief		X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	15
29	relatief	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	16
totaal	relatief		8	5	3	5	5	3	6	9	3	8	5	6	4	6	4	7	

Van de vier twijfelgevallen zijn er drie door de intonatietheorie te verklaren. Dit lijkt echter niet voldoende om de theorie te bevestigen, wel om het vermoeden te behouden dat bij lange gecompliceerde zinnen ook in deze constructies het intonationele principe een overheersende rol speelt. De redacteuren hebben wel duidelijk overeenstemming bereikt over beperkende en uitbreidende bijzinnen, maar of men zijn kommazetting in dit geval op het semantische of intonationele principe baseert, kan ik niet concluderen.

Aan de hand van deze resultaten kan ik stellen dat de bestaande adviezen over deze constructies goed beschrijven hoe de kommaplaatsing in de praktijk is. Dat bij deze adviezen alleen het semantische principe aan bod komt, is logisch gezien de toegankelijkheid daarvan. Toch kunnen deze adviezen ook intonationeel uitgelegd worden, zoals blijkt uit paragraaf 4.2.3.

5.1.4 Nevenschikkende voegwoorden

Het gebruik van de komma voor 'en' en 'of' heb ik intonationeel verantwoord. Om nu te bepalen of het intonationele principe overheerst in het gebruik, heb ik de redacteuren zinnen voorgelegd waar herstructurering mogelijk is, waardoor een andere structuur dan de syntactische structuur zou ontstaan. Volgens de syntactische structuur van een zin hoeft er geen komma voor 'en' en

‘of’ te staan. Immers, deze voegwoorden creëren al een syntactische breuk door twee nevengeschikte zinnen te scheiden. Als er een komma voor ‘en’ wordt geplaatst is dit om semantische redenen, namelijk om aan te geven in hoeverre de nevengeschikte zinnen verbonden zijn. De komma kan bijvoorbeeld een ten onrechte gesuggereerde samenhang voorkomen. Dit geeft men ook intonationeel aan door een nieuw intonatiedomein te starten bij een nevengeschikte zin.

Om dit te testen heb ik 21 zinsconstructies voorgelegd met nevengeschikte zinnen. Ik test vooral zinnen waar een komma voor het nevenschikkende voegwoord zou kunnen staan (of in de voorbeelden staat). Ik heb gevarieerd in lengte en zowel zinnen met ‘en’ als met ‘of’ gebruikt, al zijn er van het laatste type een stuk minder te vinden. De resultaten zijn weergegeven in onderstaande tabel.

Zin	Soort	Biografieën	Redacteur 1	Redacteur 2	Redacteur 3	Redacteur 4	Redacteur 5	Redacteur 6	Redacteur 7	Redacteur 8	Redacteur 9	Redacteur 10	Redacteur 11	Redacteur 12	Redacteur 13	Redacteur 14	Redacteur 15	Redacteur 16	Totaal redacteuren
27b	en - of																		0
6	en - of										X								1
42	en - of													X					1
38	en - of									X		X							2
11	en - of													X				X	2
3	en - of		X			X								X					3
5	en - of					X						X						X	3
40a	en - of					X			X									X	3
40b	en - of		X			X								X				X	4
29b	en - of	X	X	X			X		X									X	5
41	en - of								X	X	X		X	X					5
30	en - of			X		X			X		X							X	5
27a	en - of	X	X		X	X	X				X			X	X			X	8
36	en - of	X	X	X		X					X	X	X	X	X			X	9
37	en - of					X	X	X	X	X	X	X		X		X		X	10
13	en - of	X	X	X	X	X	X				X			X	X	X		X	10
39	en - of		X	X	X	X	X		X			X		X	X		X	X	11
7	en - of		X	X	X	X	X		X	X		X		X	X	X			11
34	en - of	X	X	X	X	X	X		X		X	X		X	X		X	X	12
35	en - of	X	X	X	X		X	X	X		X			X	X	X	X	X	12
14	en - of		X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X	X		X	13
33	en - of		X	X	X	X	X		X		X	X	X	X	X	X		X	13
26	en - of	X	X	X	X	X	X		X	X	X		X	X	X	X	X	X	14
29a	en - of	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	16
totaal	en-of		14	12	10	16	12	4	12	6	13	10	6	17	11	8	5	17	

Herstructurering is bijvoorbeeld nodig als de zin erg lang of gecompliceerd is. Dit is niet gegarandeerd een reden voor herstructurering bij nevengeschikte zinnen, het gedeelte na 'en' moet dan ook een root sentence vormen. Ik heb daarom twee zinnen voorgelegd waar dit het geval is, waaronder de zin die ik al in 4.2.4 besprak:

> (26) Dit drama, waarbij zesentwintig doden en honderd gewonden vielen, noopte tot nadenken over de sociale achtergronden van het oproer, en de bourgeoisie voelde zich gedwongen er lessen uit te trekken.

Ook de volgende zin leent zich goed, door de root sentence, voor herstructurering:

> (7) Aan moed ontbrak het Du Perron sr. waarlijk niet en zijn zoon zou zijn hele leven de overtuiging houden, dat een krachtige persoonlijkheid zich vooral bewijst door zijn persoonlijke moed.

In (26) plaatsten veertien redacteuren een komma, in (7) elf. Niet iedereen plaatst een komma in (7), dat zou kunnen zijn omdat het gedeelte met 'en' aan het begin van de zin staat. Toch is het opvallend dat juist in deze constructies veel mensen wel een komma plaatsen. Het lijkt er dus op dat de herstructurering vóór een root sentence hier opgaat.

Herstructurering vindt ook plaats als de zin die met 'en' begint, of de zin ervoor, een parenthetische functie heeft, aangezien een parenthetische zin een intonatiedomein afdwingt. Ik heb twee zinnen met die constructie voorgelegd.

> (35) Ook het gezin waaruit Vondel afkomstig is, had indertijd te maken gekregen met terreur, en wel van Spaanse snit.
> (29) Henriette vroeg Verwey, die de schilder goed kende ,of hij een uitnodiging wilde regelen, en op 10 maart reed notaris Van der Schalk de vriendinnen naar Toorops atelier niet vermoedende wat dit bezoek in het gemoed van zijn dochter zou aanrichten.

In (35) plaatsten twaalf redacteuren een komma, in (29) (tussen 'kende' en 'of') zestien. Het parenthetische zinsgedeelte bewijst zich dus wederom als een sterke aanleiding voor komma's.

Als er meerdere nevengeschikte woorden worden gebruikt en er dus een dubbele opsomming is, zal herstructurering moeten bepalen welke gelijk nevengeschikte delen bij elkaar horen. Er is een grote noodzaak voor een komma om dit verschil te duiden. Daarom heb ik drie zinnen voorgelegd, waaronder (33) en (37), waar dit het geval is, waarbij er zonder herstructurering onduidelijkheid zou kunnen ontstaan.

(33) Via Geeraardt Brandt weten we wel dat hij levendige bruine ogen en 'zwartbruin' haar had en verder zal hij een gevoelig kind geweest zijn, dat voor allerlei indrukken openstond maar veel verder kunnen we niet gaan zonder onherroepelijk het gevoel te krijgen in het rijk der fabelen te belanden.
(37) Verder beperkte het militair bestuur de bewegingsvrijheid van burgers, vorderde het woningen, stallen en hooi voor de soldaten en hun paarden en vaardigde een distributiewet uit voor tarwe, rogge en peulvruchten.

Bovenstaande zinnen zijn niet de beste voorbeelden van deze constructie, aangezien in (33) de verwarring niet snel zal plaatsvinden. Het woord 'verder' helpt de lezer het namelijk los te koppelen van de nevenschikking ervoor. In (37) is dat het geval door 'vaardigde'. Toch zou een komma de lezer tegemoet kunnen komen. Een meerderheid, respectievelijk dertien en tien, redacteuren plaatsten hier een komma.

De zinnen waarin verwarring kan ontstaan zonder komma voor 'en', of waarin juist samenhang moet zijn dus geen komma voor 'en' mag komen, zijn intonationeel maar ook semantisch te verklaren. Ze zijn daardoor extra helder: je kunt aan de inhoud zien of er een komma moet staan en je kunt het 'horen' door expliciete herstructurering die voor de duidelijkheid nodig is. Vooral de voorgelegde zinnen waarin een komma de samenhang hinderlijk zou doorbreken, worden bijna unaniem niet van een komma voorzien. Van de acht constructies vallen er zes in de oranje groep, waarover dus overeenstemming is, en bij de andere twee constructies worden door slechts vier en vijf redacteuren een komma geplaatst. Het is wat betreft (40) te verklaren door 'en ook nog daarna' als een parenthetische toevoeging te zien.

(40) [Tot een breuk tussen Henriette en haar vader is het niet gekomen], [maar wel verweet zij hem later dat hij de politieke en culturele vernieuwingsbewegingen voor haar 'verborgen' had gehouden en dat ze er in haar kindertijd] [en ook nog daarna] [niets over had gehoord].

De vier redacteuren die een komma voor 'en ook nog daarna' hebben geplaatst, hebben ook een komma na 'daarna' geplaatst, dus zien dit zinsdeel waarschijnlijk als een parenthetische toevoeging.

Oordelen over zinnen waarbij er verwarring zou kunnen optreden zonder komma is iets subjectiever. Daar zal men namelijk een nieuw intonatiedomein starten om onduidelijkheid te voorkomen. Zo zijn er vijf zinnen waarin zonder komma zeker verwarring zou kunnen ontstaan, zoals in de onderstaande drie zinnen.

(26) Dit drama, waarbij zesentwintig doden en honderd gewonden vielen, noopte tot nadenken over de sociale achtergronden van het oproer, en de bourgeoisie voelde zich gedwongen er lessen uit te trekken.
(34) Met Verwey samen controleerde Henriette de drukproeven, en in de juni-aflevering van *De Nieuwe Gids* verschenen haar zes sonnetten.
(39) Haar vader gruwde van de nieuwlichterij van *De Nieuwe Gids*-jongens en het noemen van de naam Domela Nieuwenhuis was waarschijnlijk genoeg om hem tot razernij te brengen.

Daar zijn door veertien (26), twaalf (34) , elf (39) en in de andere twee zinnen beide door tien redacteuren komma's geplaatst. (26) heb ik ook gebruikt om te testen of een root sentence een intonatiedomein afbakent, maar de zin is (daardoor) tevens een goed voorbeeld van mogelijkheid tot verwarring.

Van een aantal zinnen is het twijfelachtig of er zonder een komma verwarring zou zijn, zoals de onderste twee.

(29) Henriette vroeg Verwey, die de schilder goed kende, of hij een uitnodiging wilde <u>regelen, en</u> op 10 maart reed notaris Van der Schalk de vriendinnen naar Toorops atelier niet vermoedende wat dit bezoek in het gemoed van zijn dochter zou aanrichten.
(38) Maar ondanks de gearrangeerde bezoekjes over en weer en de zoete versjes die Zus in het poëziealbum van Nellie schreef, werden de meisjes geen vriendinnen.

Minder redacteuren twijfelden daar dan ook, er zijn door slechts vijf (29b) en twee (38) redacteuren een komma geplaatst. Het geringe aantal in (38) is intonationeel te verklaren aangezien deze zin makkelijk in één intonatiedomein zou kunnen.

Als je de resultaten betreffende de komma voor 'en' bekijkt, kun je stellen dat bij de redacteuren geen verwarring heerst over de 'onjuiste' schoolregel, men lijkt namelijk niet geneigd geen komma voor 'en' te plaatsen. De proefpersonen die komma's voor 'en' hebben geplaatst waar bijna niemand dit heeft gedaan, hebben er in het algemeen ook veel geplaatst. Die zullen eenduidigheid en het voorkomen van verwarring hoog in het vaandel hebben staan. Precies de helft van de zinnen blijkt in het blauwe gebied te staan: daarover is geen overeenstemming. Dit is deels te verklaren doordat ik voornamelijk gecompliceerde zinnen heb gekozen waarover te twijfelen valt.

Syntactisch beschouwd verwacht men geen komma voor 'en', dus de redacteuren bewijzen in deze test goed dat ze niet alleen vanuit een syntactisch principe handelen. Intonationeel verwacht je een komma bij een lange zin met een root sentence na het nevenschikkend voegwoord, wat inderdaad een resultaat blijkt. Bij parenthetische zinsdelen verwacht je

komma's, daar is ook aan voldaan. Er heerst ook overeenstemming bij constructies waar duidelijk een samenhang vereist is, die doorbroken zou worden door plaatsing van een komma. Beoordeling van constructies waar verwarring zou kunnen ontstaan zonder komma is subjectiever. Daar overheerst de semantiek meer, waardoor de resultaten iets gevarieerder zijn, al zijn ze overwegend overeenkomstig.

Volgens de adviezen moet er een komma voor 'en' geplaatst worden bij lange zinnen, bij het 'horen' van een duidelijke pauze of om misverstand te voorkomen. In zinnen die een parenthetisch zinsdeel of een root sentence na 'en' bevatten, en daardoor een intonatiedomein afdwingen, is er overeenstemming onder de redacteuren om daar een komma te plaatsen. Deze criteria zouden de adviezen dus goed aanvullen.

5.1.5 Algemene bevindingen op grond van de test

Als je het totale schema met resultaten bekijkt, valt op dat er bij 60%van de geteste kommaplaatsen overeenstemming in het gebruik is. Dit is een redelijk grote groep, in aanmerking genomen dat de constructies geen doorsnee-zinnen zijn, en over het algemeen complex wat betreft kommaplaatsing. Verder is het opmerkelijk dat de redacteuren over het algemeen spaarzaam zijn met de komma's, op vijf personen na: men heeft namelijk op het totaal van de mogelijke kommaplaatsen in 64% geen komma geplaatst, en in 36% wel.

Je kunt de resultaten ook bekijken met oog op de personen in plaats van op de zinsconstructies. Dit is voor dit onderzoek niet relevant, maar het volgende vind ik te significant om hier onvermeld te laten: de vier jongste (bureau)redacteuren, die waarschijnlijk minder lang in het vak zitten, plaatsen alle vier meer komma's dan de andere redacteuren. Dit is denk ik niet zozeer een 'generatieverschil', maar eerder een verschil in beheersing van de stof en zekerheid. Het lijkt alsof de oudere (bureau)redacteuren minder bang zijn voor onduidelijkheid of verwarring en zelfverzekerder oordelen, waardoor ze minder komma's plaatsen. Bij de jongere zal het idee dat er regels voor kommaplaatsing bestaan toch overheersen bij sommige twijfelgevallen, zoals bij de komma tussen twee werkwoorden. Die worden door deze vier redacteuren veel consequenter gezet, ook daar waar ze eigenlijk niet nodig zijn. Dit draagt niet bij aan een door mij gestelde hypothese, maar het is wel een interessante bevinding.

5.2 Resultaten nabespreking redacteuren

Nadat de redacteuren de test gemaakt hadden, hield ik een korte nabespreking. Een van de vragen die ik iedere redacteur gesteld heb, was waar hij of zij zijn kommagebruik op baseert. Termen als 'gevoel', 'intuïtie', 'taalgevoel' of 'het is heel persoonlijk' gebruikte bijna iedereen om het antwoord op de vraag te beschrijven. Dit kenmerkt het gebrek aan regels (slechts door twee personen genoemd), maar ook hoe sterk men op zijn eigen gevoel over plaatsing van de komma vertrouwt. Een van hen beschreef dat typerend door als antwoord 'tien jaar ervaring' te geven: als je nergens bevestiging kunt vinden van je keuze, moet je het op je gevoel, en dus ervaring, baseren. Dit verklaart volgens mij ook waarom de jongste redacteuren de meeste komma's plaatsten. Er werd ook volgens het semantische principe geantwoord, namelijk dat het niet verkeerd gelezen moet kunnen worden, en er dus geen verwarring mag zijn door gebrek of overdaad aan komma's. Twee redacteuren vonden het het belangrijkst dat een tekst leesbaar is en dat de kommazetting daarom afhangt van het publiek. Een nobel streven maar ook lastig uitvoerbaar lijkt me.

Op de vraag welke regels ze kenden, noemde bijna iedereen het verschil tussen de beperkende en uitbreidende bijzin (al was het niet altijd met die termen) en een paar noemden de komma tussen persoonsvormen. De komma's voor en achter een bijstelling en na een aangesproken persoon werden een enkele keer genoemd. Veel meer variëteit was er niet in de antwoorden. Wel begonnen sommige over de 'regel' dat er geen komma voor 'en' mag staan, maar dat ze het daar niet mee eens zijn.

Sommige uitgeverijen hebben een advies over kommagebruik in de 'huisregels' staan. Soms wordt daarin verwezen naar Renkema ('bij twijfel'), meestal staat er iets in de trant van 'vermijd overdaad van komma's'. Sommige redacteuren hanteren geen richtlijnen over de komma maar 'zijn het binnenshuis wel met elkaar eens'. Andere gaven toe nooit de huisregels te lezen, laat staan Renkema erbij te pakken. Sommige zeiden dat ze nog wel eens *het Groene Boekje* erop naslaan. Dat is opmerkelijk, aangezien daar geen adviezen over het kommagebruik in staan.

Concluderend stel ik vast dat men weinig houvast heeft op het gebied van de komma, aangezien zelfs, of juist, de professionele gebruikers op hun gevoel handelen. Maar op de vraag of men behoefte zou hebben aan hardere regels antwoordden slechts twee redacteuren bevestigend. Een van hen dacht wel dat regels in het begin houvast zouden kunnen bieden, maar dat die, naarmate je langer werkt, niet meer nodig zijn. Een ander suggereerde dat regels 'bij strijd' misschien handig zouden zijn, maar dat men zich toch steeds minder van taalregels in het

algemeen aantrekt. De rest vond dat hardere regels 'het kommagebruik zouden verpesten', 'geforceerd zijn', 'star en oubollig zijn', 'geen ruimte meer zouden geven voor het gevoel', of dat regels mensen 'lam leggen': 'nu let je nog extra op', 'dan denk je niet meer zelf na'.

Op de vraag of men naar zo veel of zo weinig mogelijk komma's streeft, antwoordden opvallend veel redacteuren 'weinig'. Men vindt komma's vervelend, als het niet nodig is moet je zo hinderloos mogelijk door kunnen lezen. Sommigen letten er niet bewust op, 'het gaat prima zo'. Verder bleek ook dat de auteur een grote rol speelt, die geeft de stijl aan en de redacteur past zich aan, ook wat betreft komma's: 'Als het maar goed leesbaar is'.

Het is opvallend hoe zelfverzekerd de redacteuren over het algemeen antwoordden dat er geen regels nodig zijn en dat de motivaties om een komma te plaatsen overwegend zijn gebaseerd op intuïtie en taalgevoel, maar er toch relatief veel overeenstemming onder de redacteuren is in de kommaplaatsing. Gezien de resultaten van de test zou het kunnen dat die intuïtie voortkomt uit een onbewuste kennis over de theorie over intonatiedomeinen.

6 Conclusie

In deze scriptie heb ik een empirische en theoretische onderbouwing willen geven van de stelling dat men tegenwoordig komma's vooral volgens de intonationele methode plaatst. De theoretische onderbouwing heb ik gebaseerd op de theorie over intonatiedomeinen van Nespor en Vogel (1986). De hypothese die daaruit voort is gekomen, is dat in het Nederlands een komma alleen wordt geplaatst op de grens van twee intonatiedomeinen. De empirische onderbouwing van mijn stelling is het resultaat van de test die ik heb uitgevoerd op zestien (bureau)redacteuren van literaire uitgeverijen.

De resultaten van de test hebben uitgewezen dat in het door mij geschetste kader veel komma´s volgens de intonationele methode worden geplaatst. De zinsconstructies waarbij de syntactische noodzaak van een komma conflicteert met de intonationele noodzaak volgens de veronderstelde theorie over intonatiedomeinen, tonen aan welk principe overheerst. In de constructies waarbij dit goed te onderzoeken is, namelijk bij een deel van de zinnen met botsende werkwoorden en nevengeschikte zinnen, blijkt het intonationele principe inderdaad te overheersen. Ook het resultaat dat bijna niemand van de redacteuren een komma in de constructies met 'dat' als voegwoord plaatst, is vooral intonationeel te verklaren aangezien daar wel een 'syntactische komma' kan staan. Bij sommige constructies bestaat geen overeenstemming bij de redacteuren, vaak te verklaren doordat daar een opdeling in meerdere intonatiedomeinen mogelijk maar niet noodzakelijk is. Bij een aantal constructies is het intonationele aandeel niet goed te onderzoeken, aangezien het daarin soms niet duidelijk is of de komma semantisch, syntactisch of intonationeel geplaatst is omdat de principes elkaar overlappen. In desbetreffende situaties kan de theorie wel goede voorspellingen doen, maar kan ik niet aan de hand van de resultaten vaststellen welk principe overheerste.

De geplaatste komma's in de test bevinden zich dus daar waar een grens van intonatiedomeinen kan zijn: een van de bevestigingen dat de veronderstelde theorie goede voorspellingen doet wat betreft de plaatsing van komma's in het Nederlands. Een andere bevestiging van de intonatietheorie vond ik losstaand van de test. De theorie doet namelijk ook goede voorspellingen bij de zinsconstructies waar al overeenstemming in het gebruik van de

komma is, en die ik daarom niet heb getest. Onder andere de komma's tussen leden van een opsomming, om een tussenwerpsel heen of voor en na een bijstelling: die zijn allemaal te voorspellen door de theorie. Deze constructies vormen immers op zichzelf een intonatiedomein en dwingen zo andere intonatiedomeinen af. De hypothese over intonatiedomeinen en kommaplaatsing kan deze gevallen dus eenvoudig verklaren, waar de adviespraktijk deze constructies alle apart moet benoemen.

Ook blijkt de theorie over intonatiedomeinen in het door mij geschetste kader betere voorspellingen te doen dan de bestaande adviespraktijk doet. Een vergelijking tussen deze intonationele aanpak en de huidige adviezen heeft opgeleverd dat de adviezen specifieker gesteld zouden kunnen worden dan nu gedaan wordt. In de huidige richtlijnen gebruikt men wel intonationele argumenten, maar dat zijn opmerkingen die voor meer dan één uitleg vatbaar zijn: over een te horen rust of pauze of over de lengte van de zin. Die argumenten zijn niet voldoende om kommaplaatsing in complexe zinnen te beschrijven, er spelen meer aspecten mee die intonatiedomeinen bepalen, zoals de aanwezigheid van zinsdelen met een parenthetische functie. Daarbij wordt er in de huidige richtlijnen veel nadruk gelegd op de lengte van de zin terwijl dit niet alleen een onduidelijk criterium is, maar het in de door mij onderzochte zinsconstructies vaak ook niet de doorslag voor een komma geeft. Dit soort adviezen zijn door de intonatietheorie nauwkeuriger te formuleren.

De huidige adviespraktijk beschrijft veel richtlijnen in eerste instantie vanuit een syntactisch oogpunt en probeert de praktijk vervolgens onder andere uit te leggen aan de hand van semantiek en ritme. Duidelijke regels stellen vanuit het ritmische principe blijkt niet mogelijk, terwijl de syntactische kommazetting juist alleen beschreven kan worden met strenge regels, die flexibiliteit in kommazetting en helderheid in de tekst in de weg staan. De aanpak volgens de intonatietheorie die ik voorstel, omzeilt de problemen van beide eerstgenoemde aanpakken: het is een theorie met ´regels´ maar deze zijn vastgesteld aan de hand van intonatie en daardoor flexibel. De theorie geeft de dynamiek van de kommaplaatsing weer, vooral in de zinnen waar herstructurering kan plaatsvinden maar niet noodzakelijk is. Dat de kommaplaatsing van de redacteuren in die constructies niet overeenstemde, is hiermee te verklaren. Herstructurering hangt namelijk samen met criteria die soms subjectief kunnen zijn: de lengte van de zin en zinsdelen, snelheid van spraak, accent op zinsdelen en schrijfstijl.

7 Aanbevelingen

Uit dit onderzoek komt voort dat de voorgestelde theorie over intonatiedomeinen de juiste voorspellingen lijkt te doen op het gebied van kommaplaatsing. Deze conclusie kan meer waarde verkrijgen indien hij door voortgezet onderzoek bevestigd wordt.

De testresultaten zijn moeilijk te generaliseren gezien de afbakeningen die ik heb gemaakt wat betreft de grootte van de testgroep en het type taalgebruikers. Bovendien is bij een aantal constructies het intonationele aandeel niet goed te onderzoeken: het is soms niet duidelijk of de komma semantisch, syntactisch of intonationeel geplaatst is, omdat de principes elkaar overlappen en soms versterken. In desbetreffende situaties kon de theorie de resultaten wel verklaren, maar niet bevestigen welk principe overheerste.

Wat daarom een interessant aanknopingspunt zou zijn, is om de in dit onderzoek voorgestelde intonatietheorie te testen op zijn voorspellende waarde en de toepasbaarheid in de praktijk. Een groep scholieren of taalgebruikers de theorie uitleggen en vervolgens testen op hun kommaplaatsing, kan een aanleiding zijn te onderzoeken of alleen het intonationele principe voldoende is om komma's te plaatsen.

Ik vermoed dat er daarnaast nog andere interessante bevindingen of aanvullingen te ontdekken zijn door de intonatietheorie toe te passen op andere tekstgenres. Aangezien de auteur in literaire werken stilistisch meer ruimte neemt, zou dat tot andere resultaten kunnen leiden. In journalistieke genres streeft men eerder naar een punt dan een komma, zou dat betekenen dat de intonatiedomeinen in journalistieke zinnen over het algemeen kleiner zijn?

Literatuurlijst

Bayraktar Murat, Bilge Say en Varol Arkmani. 'An Analysis of English Punctuation: The Special Case of Comma'. *International journal of corpus linguistics* 3, afl 2, (1998): 33-58.

Bilderdijk, Willem. *Nederlandsche Spraakleer*. 's Gravenhage: Immerzeel, junior, 1826.

Cruttenden, Alan. 'Intonation and the Comma'. *Visible language* 25, afl 1, (1991): 54-73.

Daniels, Wim. *De geschiedenis van de komma*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1994.

Horst, P.J. van der. *Alles over leestekens, praktische handleiding voor het gebruik van leestekens en andere tekens*. Den-Haag: Sdu Standaard, 1997.

Little, Greta D. 'Punctuation'. *Research in Composition and Rhetoric, a Bibliographic Sourcebook*. (1984): 371-398.

Nunberg, Geoffrey. The *linguistics of punctuation.* Menlo Park, Calif.: Center for the Study of Language and Information, 1990.

Oosterhoff, Tonnus. *Een ijlroman*. De revisor 5, (2005): 4-19.

Parkes, M.B. *Pause and effect, An introduction to the History of Punctuation in the West*. Hants: Scolar Press, 1992.

Renkema, Jan. *Schrijfwijzer: Handboek voor duidelijk taalgebruik*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1995.

Sijs, Nicoline van der. 'Verandering in het gebruik van de komma'. *Onze Taal* 5, (1996): 128-129.

Tiggeler, Eric. 'Nooit een komma voor 'en'? Een achterhaalde schoolregel'. *De Talen* 114, afl. 5, (1998): 164-165.

Vervoorn, A.J. *Leestekens en hoofdletters: Over een goede interpunctie*. Utrecht etc: Het spectrum, 1981.

'Voor en geen komma?'. *Onze Taal* 38, nr. 6-7, (1969): 37-38.

Vooys, C.G.N. de. 'Opmerkingen over theorie en praktijk van interpunctie'. *Nieuwe Taalgids*, vol. 31 (1937), afl. 6: 251-258; afl. 8: 337-347.

Wethlij, Alex. 'Kommaperikelen'. *Nederlands van Nu* 44, (1996): 27-31.

Wethlij, Alex. 'Rtime of ratio: de plaatsing van leestekens in het Nederlands'. *Liber Amicorum Jan Berger, Verzamelde Opstellen over Taaldidactiek.* Becks, Clijsters, Verjans. (1987): 139-156.

Bijlagen

De onderstaande zinnen komen uit de vier biografieën van de casussen, te weten:
Snoek, Kees. *E du Perron: het leven van een smalle mens*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2005.
Render, Hans. *Wie weet slaag ik in de dood: biografie van Jan* ***Campert.*** Amsterdam: Bezige Bij, 2004.
Bleich, Anet. *Joop den Uyl 1919-1987: Dromer en doordouwer*. Amsterdam: Balans, 2008.
Etty, Elsbeth. *Liefde is heel het leven niet: Henriette Roland Holst 1869-1952*. Amsterdam: Balans, 1997.
Calis, Piet. *Vondel: Het verhaal van zijn leven*. Amsterdam: Meulenhoff, 2008.
Zijl, Annejet van der. *Anna: Het leven van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, 2007.
De twee letters voor de zin verwijzen naar de achternaam van de auteur van de biografie waar de zin uit komt.

1 Lijst: zinnen met 'dat' als voegwoord

KS39B Een tekenende anekdote is dat hij hem wilde harden door hem de dode mussen te laten oprapen die hij met zijn buks had geschoten.

KS45 Het zegt in elk geval genoeg over haar moederliefde dat zij zo meeleefde met haar zoons literaire carrière.

KS77 Door zijn jaloerse reacties op deze 'mijnheer met zwarte knevels' gaf hij te kennen dat híj oudere rechten bezat!

KS83 Hij liet zijn vader hoe dan ook weten dat hij later 'adelborst' wilde worden, maar die boorde die illusie meteen de grond in door te zeggen:'Je bent altijd zeeziek.'

KS85 Dat neemt niet weg dat de wrede kanten van het boek Eddy's licht ontvlambare fantasie wel moeten hebben aangewakkerd.

KS90 In de herziene druk van *Het land van herkomst* is aan deze kleine confrontatie met Enih een anekdote toegevoegd over de besnijdenis van haar broertje Entjih, waar Arthur Ducroo vreemd tegenaan kijkt, vooral als hij ziet dat het geslacht van zijn vriendje gestriemd is en 'gezwollen als een varkensblaas'.

KS93 Overigens kwam hij hierin overeen met zijn vader, van wie wordt gezegd dat hij intens las 'en soms avonden achtereen: Walter Scott, Marie Corelli, Justus van maurik, of zijn bizondere kollektie over spiritisme'.

HR201 Johan de Meester en Ina Boudier Bakker hadden namelijk in hun juryrapport bij de novellenprijsvraag van het tijdschrift *Groot Nederland* geconstateerd dat in Nederland geen auteurs van onder de 35 jaar bleken te zijn die in staat geacht werden een kort verhaal te kunnen schrijven.

AB10 Andriessen wees Ed van Thijn erop dat het daarom niet verstandig was om hem en KVP te negeren:…

AB35 Studeren betekende dat de jongeman in kwestie – studerende meisjes waren destijds een grote uitzondering – nog jaren lang geen eigen inkomen verdiende en dat de kosten van levensonderhoud dus door de ouders betaald moesten worden.

PC28 Het ligt voor de hand dat Joost van den Vondel in de tijd waarin de affaire rond zijn Palamedes speelde, geregeld zal hebben teruggedacht aan wat zijn eigen familie in zijn vroegste kinderjaren en zelfs al vóór zijn geboorte overkomen was.

PC28 De negentiende-eeuwse taalkundige Eelco Verwijs voegt hier nog aan toe dat 'vond' afgeleid is van het Latijnse 'pons' (brug) en dat het achtervoegsel –el een verkleinwoord aanduidt, zoals ook bij 'eikel' of 'druppel'.

PC29 Aangenomen mag worden dat deze godsdienstige beroeringen en de discussies die daarmee gepaard gingen, aan Anna en Joost van den Vondel niet onopgemerkt voorbijgegaan zijn, maar kennelijk leidde dat er niet toe dat zij zich van de katholieke kerk losmaakten..

PC30 Dat waren in de vroegste periode van de hervorming vooral de ideeën van de anabaptisten of 'wederdopers', die de kinderdoop verwierpen en van mening waren dat alleen volwassenen in 'de gemeente van Christus' konden worden opgenomen.

PC30 Een van hun leidende figuren, de Duitse bonthandelaar Melchior Hoffmann – hij werd 'de Vader van het Nederlandse Anabaptisme' genoemd – meende dat Luther niet radicaal genoeg met allerlei 'paapse' tradities afgerekend had.

PC31 In de Duitse stad Munster, dat tot 'het nieuwe Jeruzalem' uitgeroepen werd, leidde dat ertoe dat hun voorganger Jan van Leiden de macht greep, zichzelf tot koning benoemde en na korte tijd een einde maakte aan het traditionele huwelijk.

PC32 Over de vroegste geschiedenis van de doopsgezinden in Vlaanderen is veel onzeker, maar duidelijk is wel dat de excessen die zich in de jaren dertig te Munster en Amsterdam voorgedaan hebben, er achterwege gebleven zijn.

PC33 Dat leidde ertoe dat het stadsbestuur scherper tegen de vluchtelingen begon op te treden.

PC34 Bij de keuze van de familie Vondel voor Keulen zal meegespeeld hebben dat er in deze stad al verscheidene doopsgezinden woonden die ook uit Antwerpen afkomstig waren.

PC35 Als de autoriteiten met hun actie gehoopt hadden dat Peter Cranen zich met hangende pootjes bij hen aanmelden zou, kwamen zij bedrogen uit, wat uiteraard de vooruitzichten voor het lot van Clementia niet verbeterde.

PC36 Voor de hand ligt ook dat deze gebeurtenissen in de loop der jaren deel zijn gaan uitmaken van de familie-saga, die ook de dichter geregeld ter ore zal zijn gekomen.

PC36 Veelzeggend is trouwens ook dat hij later als katholiek er nog met zijn biograaf, de remonstrantse Geeraardt Brandt, over gesproken heeft.

PC36 Clementia's behouden aankomst in Keulen betekende overigens niet dat aan haar zorgen een eind gekomen was.

PC38 Overigens werd het Vondel – zoals ook andere protestanten – steeds lastiger gemaakt zelfstandig een bedrijf uit te oefenen, zodat het niet uitgesloten is dat hij in opdracht van een ander is gaan werken.

WEL

KS36 De landeigenaren hadden deze feitelijke inbreuk op hun rechten geaccepteerd omdat er als voorwaarden aan verbonden waren, dat zij een vijfde van de oogst zouden krijgen alsmede tuinhuur en eenmaal per week 'prestatie van heerendienst'.

KS37 De kern van Du Perrons pleidooi voor de veelgeplaagde landeigenaren is, dat zíj de adat respecteren en dat de bestuursambtenaren hen daarin zouden moeten volgen.

KS39 Aan moed ontbrak het Du Perron sr. waarlijk niet en zijn zoon zou zijn hele leven de overtuiging houden, dat een krachtige persoonlijkheid zich vooral bewijst door zijn persoonlijke moed.

KS41 Het was ook daar, dat de toch nog niet zo oude heer soms dagen lang in bed lag of hele avonden intens las in zijn spiritistische boeken of auteurs als Walter Schott, Marie Corelli en Justus van Maurik.

KS41B De kinderlijke liefhebberij van de landheer komt pregnant naar voren in de herinnering van zijn zoon, dat hij uit de leestrommel een grote collectie vrouwen met veel haar knipte, 'die hij dan eigenhandig met kleurpotloden bewerkte; hoe dikker de vlechten of de losse lokken, hoe warmer roodbruin zij werden'.

KS45B Het verwijt dat doorklinkt in zowel *Het land van herkomst* als in Du Perrons brieven is, dat zijn moeder mensen zag als instrumenten om in haar eigen behoeften te voorzien.

KS86 De verhaalwereld trok hem zelfs dusdanig aan, dat hij naar een kostschool wilde 'om zulke dingen mee te maken, vergetend dat die bataviase kostschool vooral vol zoontjes van rijke chinezen zat'.

HR111 Op de een of andere manier voorvoelde ze na dit gesprek, dat uiterst prettig en vertrouwelijk was, dat haar relatie met Jan Campert niet meer lang zou duren.

HR129 De bronnen over Camperts leven zijn zo schaars, dat we alleen zicht op zijn leven kunnen krijgen door collega's en vrienden voor het voetlicht te brengen.

AB104c Als ze het gevoeld had, dat ze daarvoor niet voldoende ruimte kreeg, of als ze zich verwaarloosd voelde, verweet ze Joop in de hitte van de strijd dat hij een egoïst was, een verwijt dat hem weer aanleiding gaf tot veel zelfkwellend getob.

AB122 Van nog meer belang voor het maar zeer ten dele slagen van de beoogde vernieuwing was, dat de samenleving als geheel en de vroegere elites daar veel minder reikhalzend naar uitkeken dan de vernieuwers hadden gehoopt.

2 Lijst: twee persoonsvormen naast elkaar

AB100 De hoge eisen die de PvdA aan het geestverwante kabinet stelde, hadden te maken met een op zichzelf niet onbegrijpelijke afkeer van de manier waarop de sociaal-democraten in de jaren veertig en vijftig in de 'rooms-rode' coalities hadden gefunctioneerd.

AB102 Ook zijn aanstaande zwager, de latere legeraalmoezenier Henk Schut, die met Map ging, liet weinig onbeproefd om Joop alsnog van de zegeningen des geloofs te overtuigen.

AB104 Zoals hij steeds deed bij vrouwen die bij hem een snaar raakten, bewonderde hij haar en zette hij haar op een voetstuk, maar hij kon zich ook ergeren aan de verwijten die ze hem geregeld maakte, dikwijls over kleinigheden.

AB104b Naarmate hij carrière maakte, terwijl zij het leeuwendeel van de opvoeding van hun kinderen voor haar rekening nam, veranderde die balans.

AB104c Als ze het gevoeld had, dat ze daarvoor niet voldoende ruimte kreeg, of als ze zich verwaarloosd voelde, verweet ze Joop in de hitte van de strijd dat hij een egoïst was, een verwijt dat hem weer aanleiding gaf tot veel zelfkwellend getob.

AB105 Tot zijn opluchting, want de vaak meedogenloze zelfontleding waaraan hij zich in zijn dagboek overgaf, ervoer hij als een zwakte.

AB112 Hoewel de vrijheid heroverd was, mocht men niet aannemen, dat zij zonder strijd zou standhouden.

AB114 Je kon gewoon de straat op als je wilde, zeggen of schreeuwen wat er in je hoofd opkwam en niemand deed je wat.

AB117 De bijdrage van Nord en Den Uyl, die elke dag over hun rubriek overlegden, bestond uit artikelen over de geldzuivering, het nieuwe monetaire stelsel van Bretton Woods, onrust in de mijnstreek en de staking van die zomer in de Rotterdamse haven.

AB122b De Nederlandse bisschoppen, die in eigen kring over onbetwist gezag beschikten, waren al helemaal niet voor partijvorming zonder een katholieke groepering.

EE48 Als haar vader dat hoorde, wist zij zeker dat hij de omgang zou verbieden.

HR160 En hoewel hij zelf nogal een bohémien was, vond Broedelet het schandalig dat zijn dochter in De Rattenkelder kwam, temeer omdat ze haar lippen stiftte voordat ze erheen ging.

HR179 Wie het interview aandachtig las, ontdekte halverwege dat het was overgenomen uit *Neue Rundschau*.

HR198 In tegenstelling tot wat Campert in zijn aanhef beweerde, drukte hij niet één maar twee gedichten af.

HR204 Maar nuchter als hij is, ziet Campert wel dat de wereld gewoon ronddraait.

HR208 Dat de Franse autoriteiten deze suggestie krachtig weersproken hadden, betekende in dit verband niets.

3 Lijst: werkwoorden van verschillende gezegdes

MET KOMMA

AB59 Als Nederland autarkisch zou zijn, zou het – aldus de economiestudent Den Uyl – slechts zeventien procent van de eigen bevolking kunnen onderhouden, uitgaande van de levensstandaard van dat ogenblik.

AB102b Hoe hard deze klap bij sommigen uit Den Uyls omgeving was aangekomen, blijkt uit een aantal van de gelukwensen die het jonge paar ontving.

AB107 Via Jan Meilof Ijben, die zijn baan als leraar geschiedenis al in 1941 had opgegeven om zich volledig aan de hulp voor joodse onderduikers te kunnen wijden, maakte Joop in september 1944 kennis met de bewoners van een pand aan de Plantage Muidergracht.

AB107b Meilof Ijben, die via via met Anstadt in contact was gekomen, zorgde voor een maandelijkse toelage en bonkaarten.

AB114b De verzetsheld Henk van Randwijk, die als hoofdredacteur van *Vrij Nederland* in de jaren na 1945 een belangrijke rol in het leven van Joop den Uyl ging spelen, was een van die vernieuwers met invloedrijke ideeën over het toekomstige Nederland.

AB123 Gesprekken waaraan geen ruchtbaarheid was gegeven, hadden geleid tot een principeovereenkomst over het oprichten van de PvdA.

HR168 Helemaal in het straatje van Campert passend, wordt de veertiende-eeuwse dichter Jean Froissart een 'nieuwtjesjager' genoemd die de mensen een actueel verhaal op rijm vertelde.

HR170 De eerste van dit clubje die elders beter emplooi kon vinden, was Ben van Eysselsteijn

HR173 En zoals Campert dat nog vaak zou doen, zoekt hij zijn stijlfiguren in de misdaad en het theater.

HR207 Nadat Doe Hans, bekend journalist en voorzitter van de Journalistenkring, tijdens een lezing had betoogd dat er een leerstoel voor journalistiek moest komen, klom Campert in de pen.

GEEN KOMMA

AB100 Joops besluit om inzake het verdwijnen van zijn geloof klare wijn te schenken stond niet los van zijn ontluikende liefde voor Liesbeth.

HR167 Door zich voor wat betreft het plaatselijke nieuws aanvankelijk intensief op het westelijke deel van de stad te richten kon de concurrentie het hoofd geboden worden.

HR189 Om rechercheur bij de politie te kunnen worden moet je een gymnasiumdiploma hebben, zo schrijft de columnist teleurgesteld die zelf niet eens de HBS afgemaakt had.

HR191 Van heinde en ver werden pubers na dagen zoeken zittend in een boom gevonden.

HR203 Het bericht dat in Afghanistan de sluier voor vrouwen was afgeschaft wordt toegejuicht omdat je als man dan voor het huwelijk kunt zien wat voor vlees je in de kuip hebt.

HR206 Lofzangen op de drank schrijven betekende niet alleen een welkome bijverdienste, het leek ook om een principiële strijd tegen blauwkousen te gaan

HR209 Die kans was er wel, maar meer dan een enkele keer heeft Campert niet aan De Nieuwe Eeuw meegewerkt en van dat plan om samen met Willy Corsari naar landen 'met aangenamer klimaat' te vertrekken is helemaal niets gekomen.

4 Lijst: betrekkelijke woorden

MET KOMMA

KS15 De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bezit een krantenarchief op microfilm, dat een Fundgrube is voor elke onderzoeker (en dat wat mij betreft nog mag worden uitgebreid!).

KS28 Samen met haar zusters had Margaretha Catharina Menu een deel van het fortuin van Augustijn Michiels alias Majoor Jantje (1769-1833) geërfd, dat in de familie was gekomen door het tweede huwelijk van haar vader P.H. Manu met de dochter van Majoor Jantje.

KS28b Margarethe Catharine kreeg de beschikking over een groot landhuis in Meester Cornelis, dat naar haar familie Gedong Menu werd genoemd.

KS29 Charles Emile du Perron had een moeilijk karakter, dat ten dele kan worden verklaard uit het feit dat hij als jongste in het gezin het meest intensief betrokken was bij de toestanden rond zijn zenuwzieke moeder en de echtscheiding.

KS32 De relatie met deze gerijpte schoonheid voerde onstuitbaar tot een huwelijk, dat op 24 maart 1898 officieel werd bekrachtigd.

KS35 Reeds in 1867 was het Indische gouvernement begonnen met een grootscheeps onderzoek 'naar de rechten van de inlander op de grond', dat in 1896 werd afgerond met de verschijning van het derde en laatste deel van het zogenaamde 'Eindresumé'.

HR137 In de aankondiging werd geciteerd uit het prospectus van De Distelvinck / Kring van Vrienden van De Vrije Bladen, dat pas een half jaar later verspreid zou worden, ondertekend door Jan R.Th. Campert, Henrik Scholte, D.A.M. Binnendijk en H. Marsman.

EE46 Aan Henriette van der Schalk waren deze 'jaren van revolutie', die ze op kostschool in Velp en later in Luik doorbracht, ongemerkt voorbij gegaan.

EE17 Henriette vroeg Verwey, die de schilder goed kende, of hij een uitnodiging wilde regelen, en op 10 maart reed notaris Van der Schalk de vriendinnen naar Toorops atelier, niet vermoedende wat dit bezoek in het gemoed van zijn dochter zou aanrichten.

PC30 Dat waren in de vroegste periode van de hervorming vooral de ideeën van de anabaptisten of 'wederdopers', die de kinderdoop verwierpen en van mening waren dat alleen volwassenen in 'de gemeente van Christus' konden worden opgenomen.

PC50 Bepalen we ons tot de familieleden die een meer directe rol in het leven van de dichter gespeeld hebben, dan moeten we het eerst hebben over zijn grootvader van vaderskant, die ook Joost van den Vondel heette.

PC42 Via Geeraardt Brandt weten we wel dat hij levendige bruine ogen en 'zwartbruin' haar had en verder zal hij een gevoelig kind geweest zijn, dat voor allerlei indrukken openstond, maar veel verder kunnen we niet gaan zonder onherroepelijk het gevoel te krijgen in het rijk der fabelen te belanden.

GEEN KOMMA

KS38 Door de indrogingsoekaze van de assistent-resident werd het evenwicht verstoord en verzet aangewakkerd dat 'thans reeds met den dag toeneemt, nu de bevolking ziet, dat zij door de demang hierin gesteund wordt en dit door den A.R. gesanctioneerd wordt'.

HR110 Dat was ook de reden dat de Kring snel uit elkaar viel, de ambitieuze plannen voor de samenstelling van een Encyclopedie der Significa ten spijt.

EE45 De modernisering van Nederland die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw bijvoorbeeld aankondigde in de voltooiing van het spoorwegnet, een snelle groei van de steden en de opkomst van de wetenschap, had onder jonge Amsterdamse kunstenaars en studenten tot een vernieuwingsgolf geleid.

EE12 Nog hetzelfde jaar, in oktober 1886, besloot de Tweede Kamer tot een parlementaire enquête naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen en werd een begin gemaakt met een grondwetsherziening die een uitbreiding van het beperkte, aan inkomen gebonden kiesrecht mogelijk moest maken.

EE15 Die situatie leidde tot grote spanningen die de sfeer in het notarishuis verpestten, maar zij bleef gehoorzaam en vertoonde zich zelden op Villa Nova.

EE16 In andere gedichten die ze in deze periode schreef, fantaseerde ze over de liefde, en bij de schaarse gelegenheden dat zij interessante mannen tegenkwam, raakte ze in vuur en vlam, vooral als het kunstenaars waren.

PC28 Er ligt immers een merkwaardige ironie in de omstandigheid dat hij moest onderduiken voor autoriteiten die zelf ooit in naam van de gewetensvrijheid in opstand gekomen waren tegen onderdrukking en geweld.

PC28 Zoals te verwachten valt, komt een woord dat tegelijkertijd een bepaalde plek aanduidt, meestal ook als plaatsnaam voor.

PC32 Over de vroegste geschiedenis van de doopsgezinden in Vlaanderen is veel onzeker, maar duidelijk is wel dat de excessen die zich in de jaren dertig te Munster en Amsterdam voorgedaan hebben, er achterwege gebleven zijn.

PC51 Toen deze beide jonge mensen in het huwelijk traden, pakten zich al zo'n twintig jaar lang boven de Nederlandse gewesten de wolkenluchten samen van de religieuze twisten die vanaf 1560 voor veel tumult zouden zorgen: een van de belangrijkste aanleidingen tot het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog.

PC55 In de directe omgeving van Vondels geboortehuis bevinden zich twee kerken die er ook in zijn kinderjaren al waren.

AZ22 Radio's waren er nog niet in het dorp, maar de bewoners van de Kapelse pastorie konden de internationale gebeurtenissen van dag tot dag volgen via de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* die de bode iedere middag op de pastorie afleverde.

AZ23 Het bijna exclusieve samenzijn met haar moeder had een kind opgeleverd dat qua intellectuele ontwikkeling weliswaar ver voorlag op haar klasgenoten, maar met de realiteit van leeftijdgenootjes totaal niet uit de voeten kon.

AZ25 Terwijl het hele dorp in de stellige overtuiging leefde dat de dominee nog altijd aan zijn dissertatie Wezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795 werkte, waarop hij al in 1915 gepromoveerd was, verdiepte Johan Schmidt zich in detectiveromans en het – via een Delftse veiling betrokken – werk van notoire heidenen als Goethe, Schopenhauerm, Spinoza, Hegel, Kant, Darwin en Nietzsche.

AZ26 Zelfs de christelijke boeken in slappe, gele omslag die ze van de zondagsschool kreeg en die vol zaten met fascinerende verhalen over brandende ketters, las Annie met rode oortjes.

5 Lijst: zinnen met nevengeschikte voegwoord 'en' en 'of'

***OF* WEL**

HR166 Hoewel de verzuiling in die jaren hoogtij vierde in Nederland, waren het juist die twee landelijke kranten die net als *De Nieuwsgier* geen enkele politieke of religieuze stroming vertegenwoordigden, of het moest een liberale zuil zijn.

AB104c Als ze het gevoeld had, dat ze daarvoor niet voldoende ruimte kreeg, of als ze zich verwaarloosd voelde, verweet ze Joop in de hitte van de strijd dat hij een egoïst was, een verwijt dat hem weer aanleiding gaf tot veel zelfkwellend getob.

EE73 Of dat ideaal nu het op de toekomst gerichte socialisme was, of de in het verleden wortelende middeleeuwse geloofsgemeenschap, maakte aanvankelijk geen verschil.

EE17 Henriette vroeg Verwey, die de schilder goed kende, of hij een uitnodiging wilde regelen, en op 10 maart reed notaris Van der Schalk de vriendinnen naar Toorops atelier, niet vermoedende wat dit bezoek in het gemoed van zijn dochter zou aanrichten.

***OF* NIET**

AB46 Daar het ging om het bezoeken van politieke bijeenkomsten of het luisteren naar voordrachten – een geliefde tijdspassering in die dagen – begaf hij zich echter betrekkelijk weinig onder andersdenkenden.

KS41 Het was ook daar, dat de toch nog niet zo oude heer soms dagen lang in bed lag of hele avonden intens las in zijn spiritistische boeken of auteurs als Walter Schott, Marie Corelli en Justus van Maurik.

KS67 Haar beruchte scènes ten spijt, bleef mevrouw Du perron nooit lang wrokken; in het ernstigste geval eindigde het met ontslag van het personeelslid in kwestie of het wegsturen van de vriendin die haar woede had gewekt.

PC29b Het is de vraag of ook het oudste kind uit dat tweede huwelijk – Joost, die in 1559 of 1560 geboren zal zijn en de vader van de dichter worden zou – katholiek is gedoopt, maar dat is gezien de doop van de drie later geboren kinderen wel waarschijnlijk.

PC31b Het duurde niet lang of hij had zich met zestien minnaressen omringd.

***EN* WEL**

HR147 Een getekend portret van Wybo Meijer, indertijd een bekende illustrator van tal van tijdschriften, en gedrukt in twee kleuren moeten een rib uit zijn lijf gekost hebben.

HR148 Het publiceren van dichtbundels zoals deze was voor uitgevers vaak een doodgewone drukkersopdracht waar zij hun imprint aan gaven, en voor dichters vormde een mooi gedrukte bundel voor het bibliofiele circuit in niet te hoge oplage een mooie bron van neveninkomsten.

EE10 Dit drama, waarbij zesentwintig doden en honderd gewonden vielen, noopte tot nadenken over de sociale achtergronden van het oproer, en de bourgeoisie voelde zich gedwongen er lessen uit te trekken.

EE16 In andere gedichten die ze in deze periode schreef, fantaseerde ze over de liefde, en bij de schaarse gelegenheden dat zij interessante mannen tegenkwam, raakte ze in vuur en vlam, vooral als het kunstenaars waren.

EE18 Toen haar logée vertrokken was, bracht ze Toorop onmiddellijk een tweede bezoek, dit keer gechaperonneerd door haar moeder, en weer raakte zij zo onder de indruk van de schilder, zijn werk, de sfeer in het atelier en de onafhankelijke, ongebonden manier van leven die ze bespeurde, dat haar emoties een kookpunt bereikten.

EE19 Ze was zo gelukkig, omdat Verwey haar werk mooi vond, en haar poëzie was het enige waar het nu om draaide.

EE20 Met Verwey samen controleerde Henriette de drukproeven, en in de juni-aflevering van De Nieuwe Gids, verschenen haar zes sonnetten.

AZ10 Hij was nooit een dominee uit roeping geweest, en naarmate de tijd vorderde, was hij de simpele geloofsopvatting die hij van huis uit had meegekregen, gaan relativeren en zich steeds meer gaan interesseren voor de wetenschappelijke benadering der dingen.

AZ18 Eigenlijk was er maar één respijt voor de pastoriebewoners, en dat waren boeken.

AZ20 Maar de tijd op de pastorie gleed altijd trager voort dan het boek of het blad dik was, en vroeg of laat zat Annie weer met lege handen.

PC52 Ook het gezin waaruit Vondel afkomstig is, had indertijd te maken gekregen met terreur, en wel van Spaanse snit.

PC53 Hij verwees naar het voorbeeld van aartsvader Abraham en koning David, die met meer dan één vrouw samenleefden, en begon polygamie als een oudtestamentisch ideaal te verdedigen.

PC54 In 1535 grepen de autoriteiten in: er verscheen een plakkaat waarin met bloedige straffen gedreigd werd, en te Antwerpen vond de eerste terechtstelling plaats.

***EN* NIET**

AZ2 Verder beperkte het militair bestuur de bewegingsvrijheid van burgers, vorderde ze woningen, stallen en hooi voor de soldaten en hun paarden en vaardigde een distributiewet uit voor tarwe, rogge en peulvruchten.

AZ5 Maar alles veranderde toen ze in mei 1917 werd ingeschreven als leerlinge van de openbare lagere school aan het Kerkplein, vlak bij de pastorie en het wakend oog van Truida.

AZ8 Het geloof speelde in de pastorie inderdaad nauwelijks meer een rol, al werd de schijn naar de buitenwereld angstvallig opgehouden en ging Annie iedere week als een braaf hervormd meisje naar de zondagsschool in gebouw Obadjah.

AZ13 Maar ondanks de gearrangeerde bezoekjes over en weer en de zoete versjes die Zus in het poëziealbum van Nellie schreef, werden de meisjes geen vriendinnen.

AZ16 Dit betekende niet alleen dat Truida haar geliefde zuster kwijtraakte en Annie haar favoriete neefje 'Wimpie Zoet', maar ook dat de familie Schmidt opgezadeld werd met de zorg voor oma Bouhuijs.

EE11 Met Willem Kloos behoorde hij tot de voormannen van de Beweging van Tachtig en tot de oprichters van *De Nieuwe Gids*.

EE12 Nog hetzelfde jaar, in oktober 1886, besloot de Tweede Kamer tot een parlementaire enquête naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen en werd een begin gemaakt met een grondwetsherziening die een uitbreiding van het beperkte, aan inkomen gebonden kiesrecht mogelijk moest maken.

EE13 Haar vader gruwde van de nieuwlichterij van De Nieuwe Gids-jongens en het noemen van de naam Domela Niewenhuis was waarschijnlijk genoeg om hem tot razernij te brengen.

EE14 Tot een breuk tussen Henriette en haar vader is het niet gekomen, maar wel verweet zij hem later dat hij de politieke en culturele vernieuwingsbewegingen voor haar 'verborgen' had gehouden en dat ze er in haar kindertijd en ook nog daarna niets over had gehoord.

EE15 Die situatie leidde tot grote spanningen die de sfeer in het notarishuis verpestten, maar zij bleef gehoorzaam en vertoonde zich zelden op Villa Nova.

EE45 De modernisering van Nederland die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw bijvoorbeeld aankondigde in de voltooiing van het spoorwegnet, een snelle groei van de steden en de opkomst van de wetenschap, had onder jonge Amsterdamse kunstenaars en studenten tot een vernieuwingsgolf geleid.

AB122 Van nog meer belang voor het maar zeer ten dele slagen van de beoogde vernieuwing was, dat de samenleving als geheel en de vroegere elites daar veel minder reikhalzend naar uitkeken dan de vernieuwers hadden gehoopt.

PC28 De negentiende-eeuwse taalkundige Eelco Verwijs voegt hier nog aan toe dat 'vond' afgeleid is van het Latijnse 'pons' (brug) en dat het achtervoegsel –el een verkleinwoord aanduidt, zoals ook bij 'eikel' of 'druppel'.

PC30 Dat waren in de vroegste periode van de hervorming vooral de ideeën van de anabaptisten of 'wederdopers', die de kinderdoop verwierpen en van mening waren dat alleen volwassenen in 'de gemeente van Christus konden worden opgenomen.

KS39 Aan moed ontbrak het Du Perron sr. waarlijk niet en zijn zoon zou zijn hele leven de overtuiging houden, dat een krachtige persoonlijkheid zich vooral bewijst door zijn persoonlijke moed.

EE17 Henriette vroeg Verwey, die de schilder goed kende, of hij een uitnodiging wilde regelen, en op 10 maart reed notaris Van der Schalk de vriendinnen naar Toorops atelier, niet vermoedende wat dit bezoek in het gemoed van zijn dochter zou aanrichten.

PC42 Via Geeraardt Brandt weten we wel dat hij levendige bruine ogen en 'zwartbruin' haar had en verder zal hij een gevoelig kind geweest zijn, dat voor allerlei indrukken openstond, maar veel verder kunnen we niet gaan zonder onherroepelijk het gevoel te krijgen in het rijk der fabelen te belanden.

6 Tabel: ‘dat’ als voegwoord

ZONDER KOMMA	Beknopt	H-B	H-H	B-B	H-B²	Onderschik	Nevenschik	Relatiefzin	Voegwoordzin	Vraagwoordelijke bijz	Onderwerp	Naamw deel vh gez	Voorzetsel voorwerp	Bijwoordelijke bijz	Bijvoeglijke bepaling	Lijd.voorwp.	Aantal woorden tot ‘dat’
is dat hij hem KS39B					H-B-B-B	**H-B**-b-b			GX			GX					4
moederliefde dat zij KS45		GX				GX			GX		GX						9
te kennen dat híj KS77		GX				GX			GX							GX	14
ook weten dat hij KS83					H-B-H-B	**H-B**-h-b			GX							GX	8
niet weg dat de KS85		GX				GX			GX							GX	4
als hij ziet dat het KS90					H-B-B-B	h-b-**B-B**			GX							GX	36
wordt gezegd dat hij KS93					H-B-B	h-**B-B**			GX		GX						12
Thijn erop dat het AB10					H-B-B	**H-B**-b			GX						GX		6
betekende dat AB35		GX				GX			GX							GX	2
verdiende en dat AB35					H-B-B-B	**H**-b-b-**B**			GX							GX	22
geconstateerd dat HR201					H-B-B	**H-B**-b			GX							GX	21
de hand dat Joost PC28					H-B-B-B	**H-B**-b-b			GX		GX						5
aan toe dat ‘vond’ PC28					H-B-B	**H-B**-b			GX							GX	10
mag worden dat PC29					H-B-B-H-B	**H-B**-b-h-b			GX		GX						3
niet toe dat zij PC29					H-B-B-H-B	h-b-b-**H-B**			GX				GX				32
waren dat alleen					H-B-B	h-**B-B**			GX					**GX**	**GX**		25

PC30																	
meende dat Luther PC30					H-H-B	h-**H-B**			GX							GX	20
dat ertoe dat hun PC31					H-B-B-B-B	**H**-b-**B**-b-b			GX				GX				15
is wel dat de PC32					H-H-B-B	h-**H-B**-b			GX		GX						16
leidde ertoe dat het PC33		GX				GX			GX				GX				3
hebben dat er PC34					H-B-B	**H-B**-b			GX		GX						12
gehoopt hadden dat PC35					H-B-H-B	**H-B**-h-b			GX							GX	8
ligt ook dat PC36					H-B-B	**H-B**-b			GX		GX						5
trouwens ook dat PC36		GX				GX			GX		GX						5
overigens niet dat PC36		GX				GX			GX							GX	8
uitgesloten is dat hij PC38					H-B-B	h-**B-B**			GX		GX						22
MET KOMMA																	
Waren, dat KS36					H-B-B	h-**B-B**			WX		WX						17
is, dat zíj de adat KS37		WX				WX			WX			WX					11
houden, dat KS39					H-H-B	**H-B**-b			WX					**WX**	**WX**		19
daar, dat de KS41		WX				WX			WX		WX						4
zoon, dat KS41b					H-B-B-B	**H-B**-b-b			WX					**WX**	**WX**		16
brieven is, dat zijn KS45B		WX				WX			WX			WX					16
dusdanig aan, dat hij KS86		WX				WX			WX					WX			7
was, dat haar HR111					H-B-B	**H**-b-**B**			WX							WX	17

zo schaars, dat HR 129					H-B-B	**H-B**-b			WX					WX			8
gevoeld had, dat ze AB104c					B-B-B-H-B	**B-B**-b-h-b			WX							WX	5
vernieuwing was, dat AB122					H-B-B	**H**-b-**B**			WX		WX						16

7 De test in de voorgelegde volgorde

20 Helemaal in het straatje van Campert passend wordt de veertiende-eeuwse dichter Jean Froissart een 'nieuwtjesjager' genoemd die de mensen een actueel verhaal op rijm vertelde.

1 De verhaalwereld trok hem zelfs dusdanig aan dat hij naar een kostschool wilde 'om zulke dingen mee te maken vergetend dat die bataviase kostschool vooral vol zoontjes van rijke chinezen zat'.

26 Dit drama waarbij zesentwintig doden en honderd gewonden vielen noopte tot nadenken over de sociale achtergronden van het oproer en de bourgeoisie voelde zich gedwongen er lessen uit te trekken.

35 Ook het gezin waaruit Vondel afkomstig is had indertijd te maken gekregen met terreur en wel van Spaanse snit.

28 Reeds in 1867 was het Indische gouvernement begonnen met een grootscheeps onderzoek 'naar de rechten van de inlander op de grond' dat in 1896 werd afgerond met de verschijning van het derde en laatste deel van het zogenaamde 'Eindresumé'.

28 Door zich voor wat betreft het plaatselijke nieuws aanvankelijk intensief op het westelijke deel van de stad te richten kon de concurrentie het hoofd geboden worden.

36 In 1535 grepen de autoriteiten in: er verscheen een plakkaat waarin met bloedige straffen gedreigd werd en te Antwerpen vond de eerste terechtstelling plaats.

37 Verder beperkte het militair bestuur de bewegingsvrijheid van burgers vorderde het woningen stallen en hooi voor de soldaten en hun paarden en vaardigde een distributiewet uit voor tarwe rogge en peulvruchten.

2 De bronnen over Camperts leven zijn zo schaars dat we alleen zicht op zijn leven kunnen krijgen door collega's en vrienden voor het voetlicht te brengen.

34 Met Verwey samen controleerde Henriette de drukproeven en in de juni-aflevering van *De Nieuwe Gids* verschenen haar zes sonnetten.

13 In andere gedichten die ze in deze periode schreef fantaseerde ze over de liefde en bij de schaarse gelegenheden dat zij interessante mannen tegenkwam raakte ze in vuur en vlam vooral als het kunstenaars waren.

32 Zelfs de christelijke boeken in slappe gele omslag die ze van de zondagsschool kreeg en die vol zaten met fascinerende verhalen over brandende ketters las Annie met rode oortjes.

38 Maar ondanks de gearrangeerde bezoekjes over en weer en de zoete versjes die Zus in het poëziealbum van Nellie schreef werden de meisjes geen vriendinnen.

24 Nadat Doe Hans bekend journalist en voorzitter van de Journalistenkring tijdens een lezing had betoogd dat er een leerstoel voor journalistiek moest komen klom Campert in de pen.

9 Johan de Meester en Ina Boudier Bakker hadden namelijk in hun juryrapport bij de novellenprijsvraag van het tijdschrift *Groot Nederland* geconstateerd dat in Nederland geen auteurs van onder de 35 jaar bleken te zijn die in staat geacht werden een kort verhaal te kunnen schrijven.

15 Lofzangen op de drank schrijven betekende niet alleen een welkome bijverdienste het leek ook om een principiële strijd tegen blauwkousen te gaan.

10 Dat neemt niet weg dat de wrede kanten van het boek Eddy's licht ontvlambare fantasie wel moeten hebben aangewakkerd.

27 Hij was nooit een dominee uit roeping geweest en naarmate de tijd vorderde was hij de simpele geloofsopvatting die hij van huis uit had meegekregen gaan relativeren en zich steeds meer gaan interesseren voor de wetenschappelijke benadering der dingen.

8 De kinderlijke liefhebberij van de landheer komt pregnant naar voren in de herinnering van zijn zoon dat hij uit de leestrommel een grote collectie vrouwen met veel haar knipte 'die hij dan eigenhandig met kleurpotloden bewerkte; hoe dikker de vlechten of de losse lokken hoe warmer roodbruin zij werden'.

14 Die kans was er wel maar meer dan een enkele keer heeft Campert niet aan *De Nieuwe Eeuw* meegewerkt en van dat plan om samen met Willy Corsari naar landen 'met aangenamer klimaat' te vertrekken is helemaal niets gekomen.

17 Van heinde en ver werden pubers na dagen zoeken zittend in een boom gevonden.

6 Dat waren in de vroegste periode van de hervorming vooral de ideeën van de anabaptisten of 'wederdopers' die de kinderdoop verwierpen en van mening waren dat alleen volwassenen in 'de gemeente van Christus' konden worden opgenomen.

31 Radio's waren er nog niet in het dorp maar de bewoners van de Kapelse pastorie konden de internationale gebeurtenissen van dag tot dag volgen via de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* die de bode iedere middag op de pastorie afleverde.

25 Zoals te verwachten valt komt een woord dat tegelijkertijd een bepaalde plek aanduidt meestal ook als plaatsnaam voor.

39 Haar vader gruwde van de nieuwlichterij van *De Nieuwe Gids*-jongens en het noemen van de naam Domela Nieuwenhuis was waarschijnlijk genoeg om hem tot razernij te brengen.

4 Het zegt in elk geval genoeg over haar moederliefde dat zij zo meeleefde met haar zoons literaire carrière.

21 Hoe hard deze klap bij sommigen uit Den Uyls omgeving was aangekomen blijkt uit een aantal van de gelukwensen die het jonge paar ontving.

5 De negentiende-eeuwse taalkundige Eelco Verwijs voegt hier nog aan toe dat 'vond' afgeleid is van het Latijnse 'pons' (brug) en dat het achtervoegsel –el een verkleinwoord aanduidt zoals ook bij 'eikel' of 'druppel'.

40 Tot een breuk tussen Henriette en haar vader is het niet gekomen maar wel verweet zij hem later dat hij de politieke en culturele vernieuwingsbewegingen voor haar 'verborgen' had gehouden en dat ze er in haar kindertijd en ook nog daarna niets over had gehoord.

29 Henriette vroeg Verwey die de schilder goed kende of hij een uitnodiging wilde regelen en op 10 maart reed notaris Van der Schalk de vriendinnen naar Toorops atelier niet vermoedende wat dit bezoek in het gemoed van zijn dochter zou aanrichten.

16 Om rechercheur bij de politie te kunnen worden moet je een gymnasiumdiploma hebben zo schrijft de columnist teleurgesteld die zelf niet eens de HBS afgemaakt had.

3 Van nog meer belang voor het maar zeer ten dele slagen van de beoogde vernieuwing was dat de samenleving als geheel en de vroegere elites daar veel minder reikhalzend naar uitkeken dan de vernieuwers hadden gehoopt.

22 De eerste van dit clubje die elders beter emplooi kon vinden was Ben van Eysselsteijn.

12 Terwijl het hele dorp in de stellige overtuiging leefde dat de dominee nog altijd aan zijn dissertatie *Wezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795* werkte waarop hij al in 1915 gepromoveerd was verdiepte Johan Schmidt zich in detectiveromans en het – via een Delftse veiling betrokken – werk van notoire heidenen als Goethe Schopenhauer Spinoza Hegel Kant Darwin en Nietzsche.

41 Het was ook daar dat de toch nog niet zo oude heer soms dagen lang in bed lag of hele avonden intens las in zijn spiritistische boeken of auteurs als Walter Scott Marie Corelli en Justus van Maurik.

7 Aan moed ontbrak het Du Perron sr. waarlijk niet en zijn zoon zou zijn hele leven de overtuiging houden dat een krachtige persoonlijkheid zich vooral bewijst door zijn persoonlijke moed.

23 En zoals Campert dat nog vaak zou doen zoekt hij zijn stijlfiguren in de misdaad en het theater.

30 Nog hetzelfde jaar in oktober 1886 besloot de Tweede Kamer tot een parlementaire enquête naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen en werd een begin gemaakt met een grondwetsherziening die een uitbreiding van het beperkte aan inkomen gebonden kiesrecht mogelijk moest maken.

11 Het ligt voor de hand dat Joost van den Vondel in de tijd waarin de affaire rond zijn Palamedes speelde geregeld zal hebben teruggedacht aan wat zijn eigen familie in zijn vroegste kinderjaren en zelfs al vóór zijn geboorte overkomen was.

19 Joops besluit om inzake het verdwijnen van zijn geloof klare wijn te schenken stond niet los van zijn ontluikende liefde voor Liesbeth.

42 Haar beruchte scènes ten spijt bleef mevrouw Du Perron nooit lang wrokken; in het ernstigste geval eindigde het met ontslag van het personeelslid in kwestie of het wegsturen van de vriendin die haar woede had gewekt.

33 Via Geeraardt Brandt weten we wel dat hij levendige bruine ogen en 'zwartbruin' haar had en verder zal hij een gevoelig kind geweest zijn dat voor allerlei indrukken openstond maar veel verder kunnen we niet gaan zonder onherroepelijk het gevoel te krijgen in het rijk der fabelen te belanden.

8 De test op volgorde van de nummering

1 De verhaalwereld trok hem zelfs dusdanig aan dat hij naar een kostschool wilde 'om zulke dingen mee te maken vergetend dat die bataviase kostschool vooral vol zoontjes van rijke chinezen zat'.

2 De bronnen over Camperts leven zijn zo schaars dat we alleen zicht op zijn leven kunnen krijgen door collega's en vrienden voor het voetlicht te brengen.

3 Van nog meer belang voor het maar zeer ten dele slagen van de beoogde vernieuwing was dat de samenleving als geheel en de vroegere elites daar veel minder reikhalzend naar uitkeken dan de vernieuwers hadden gehoopt.

4 Het zegt in elk geval genoeg over haar moederliefde dat zij zo meeleefde met haar zoons literaire carrière.

5 De negentiende-eeuwse taalkundige Eelco Verwijs voegt hier nog aan toe dat 'vond' afgeleid is van het Latijnse 'pons' (brug) en dat het achtervoegsel –el een verkleinwoord aanduidt zoals ook bij 'eikel' of 'druppel'.

6 Dat waren in de vroegste periode van de hervorming vooral de ideeën van de anabaptisten of 'wederdopers' die de kinderdoop verwierpen en van mening waren dat alleen volwassenen in 'de gemeente van Christus' konden worden opgenomen.

7 Aan moed ontbrak het Du Perron sr. waarlijk niet en zijn zoon zou zijn hele leven de overtuiging houden dat een krachtige persoonlijkheid zich vooral bewijst door zijn persoonlijke moed.

8 De kinderlijke liefhebberij van de landheer komt pregnant naar voren in de herinnering van zijn zoon dat hij uit de leestrommel een grote collectie vrouwen met veel haar knipte 'die hij dan eigenhandig met kleurpotloden bewerkte; hoe dikker de vlechten of de losse lokken hoe warmer roodbruin zij werden'.

9 Johan de Meester en Ina Boudier Bakker hadden namelijk in hun juryrapport bij de novellenprijsvraag van het tijdschrift *Groot Nederland* geconstateerd dat in Nederland geen auteurs van onder de 35 jaar bleken te zijn die in staat geacht werden een kort verhaal te kunnen schrijven.

10 Dat neemt niet weg dat de wrede kanten van het boek Eddy's licht ontvlambare fantasie wel moeten hebben aangewakkerd.

11 Het ligt voor de hand dat Joost van den Vondel in de tijd waarin de affaire rond zijn Palamedes speelde geregeld zal hebben teruggedacht aan wat zijn eigen familie in zijn vroegste kinderjaren en zelfs al vóór zijn geboorte overkomen was.

12 Terwijl het hele dorp in de stellige overtuiging leefde dat de dominee nog altijd aan zijn dissertatie *Wezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795* werkte waarop hij al in 1915 gepromoveerd was verdiepte Johan Schmidt zich in detectiveromans en het – via een Delftse veiling betrokken – werk van notoire heidenen als Goethe Schopenhauer Spinoza Hegel Kant Darwin en Nietzsche.

13 In andere gedichten die ze in deze periode schreef fantaseerde ze over de liefde en bij de schaarse gelegenheden dat zij interessante mannen tegenkwam raakte ze in vuur en vlam vooral als het kunstenaars waren.

14 Die kans was er wel maar meer dan een enkele keer heeft Campert niet aan *De Nieuwe Eeuw* meegewerkt en van dat plan om samen met Willy Corsari naar landen 'met aangenamer klimaat' te vertrekken is helemaal niets gekomen.

15 Lofzangen op de drank schrijven betekende niet alleen een welkome bijverdienste het leek ook om een principiële strijd tegen blauwkousen te gaan.

16 Om rechercheur bij de politie te kunnen worden moet je een gymnasiumdiploma hebben zo schrijft de columnist teleurgesteld die zelf niet eens de HBS afgemaakt had.

17 Van heinde en ver werden pubers na dagen zoeken zittend in een boom gevonden.

18 Door zich voor wat betreft het plaatselijke nieuws aanvankelijk intensief op het westelijke deel van de stad te richten kon de concurrentie het hoofd geboden worden.

19 Joops besluit om inzake het verdwijnen van zijn geloof klare wijn te schenken stond niet los van zijn ontluikende liefde voor Liesbeth.

20 Helemaal in het straatje van Campert passend wordt de veertiende-eeuwse dichter Jean Froissart een 'nieuwtjesjager' genoemd die de mensen een actueel verhaal op rijm vertelde.

21 Hoe hard deze klap bij sommigen uit Den Uyls omgeving was aangekomen blijkt uit een aantal van de gelukwensen die het jonge paar ontving.

22 De eerste van dit clubje die elders beter emplooi kon vinden was Ben van Eysselsteijn.

23 En zoals Campert dat nog vaak zou doen zoekt hij zijn stijlfiguren in de misdaad en het theater.

24 Nadat Doe Hans bekend journalist en voorzitter van de Journalistenkring tijdens een lezing had betoogd dat er een leerstoel voor journalistiek moest komen klom Campert in de pen.

25 Zoals te verwachten valt komt een woord dat tegelijkertijd een bepaalde plek aanduidt meestal ook als plaatsnaam voor.

26 Dit drama waarbij zesentwintig doden en honderd gewonden vielen noopte tot nadenken over de sociale achtergronden van het oproer en de bourgeoisie voelde zich gedwongen er lessen uit te trekken.

27 Hij was nooit een dominee uit roeping geweest en naarmate de tijd vorderde was hij de simpele geloofsopvatting die hij van huis uit had meegekregen gaan relativeren en zich steeds meer gaan interesseren voor de wetenschappelijke benadering der dingen.

28 Reeds in 1867 was het Indische gouvernement begonnen met een grootscheeps onderzoek 'naar de rechten van de inlander op de grond' dat in 1896 werd afgerond met de verschijning van het derde en laatste deel van het zogenaamde 'Eindresumé'.

29 Henriette vroeg Verwey die de schilder goed kende of hij een uitnodiging wilde regelen en op 10 maart reed notaris Van der Schalk de vriendinnen naar Toorops atelier niet vermoedende wat dit bezoek in het gemoed van zijn dochter zou aanrichten.

30 Nog hetzelfde jaar in oktober 1886 besloot de Tweede Kamer tot een parlementaire enquête naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen en werd een begin gemaakt met een grondwetsherziening die een uitbreiding van het beperkte aan inkomen gebonden kiesrecht mogelijk moest maken.

31 Radio's waren er nog niet in het dorp maar de bewoners van de Kapelse pastorie konden de internationale gebeurtenissen van dag tot dag volgen via de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* die de bode iedere middag op de pastorie afleverde.

32 Zelfs de christelijke boeken in slappe gele omslag die ze van de zondagsschool kreeg en die vol zaten met fascinerende verhalen over brandende ketters las Annie met rode oortjes.

33 Via Geeraardt Brandt weten we wel dat hij levendige bruine ogen en 'zwartbruin' haar had en verder zal hij een gevoelig kind geweest zijn dat voor allerlei indrukken openstond maar veel verder kunnen we niet gaan zonder onherroepelijk het gevoel te krijgen in het rijk der fabelen te belanden.

34 Met Verwey samen controleerde Henriette de drukproeven en in de juni-aflevering van *De Nieuwe Gids* verschenen haar zes sonnetten.

35 Ook het gezin waaruit Vondel afkomstig is had indertijd te maken gekregen met terreur en wel van Spaanse snit.

36 In 1535 grepen de autoriteiten in: er verscheen een plakkaat waarin met bloedige straffen gedreigd werd en te Antwerpen vond de eerste terechtstelling plaats.

37 Verder beperkte het militair bestuur de bewegingsvrijheid van burgers vorderde het woningen stallen en hooi voor de soldaten en hun paarden en vaardigde een distributiewet uit voor tarwe rogge en peulvruchten.

38 Maar ondanks de gearrangeerde bezoekjes over en weer en de zoete versjes die Zus in het poëziealbum van Nellie schreef werden de meisjes geen vriendinnen.

39 Haar vader gruwde van de nieuwlichterij van *De Nieuwe Gids*-jongens en het noemen van de naam Domela Nieuwenhuis was waarschijnlijk genoeg om hem tot razernij te brengen.

40 Tot een breuk tussen Henriette en haar vader is het niet gekomen maar wel verweet zij hem later dat hij de politieke en culturele vernieuwingsbewegingen voor haar 'verborgen' had gehouden en dat ze er in haar kindertijd en ook nog daarna niets over had gehoord.

41 Het was ook daar dat de toch nog niet zo oude heer soms dagen lang in bed lag of hele avonden intens las in zijn spiritistische boeken of auteurs als Walter Scott Marie Corelli en Justus van Maurik.

42 Haar beruchte scènes ten spijt bleef mevrouw Du Perron nooit lang wrokken; in het ernstigste geval eindigde het met ontslag van het personeelslid in kwestie of het wegsturen van de vriendin die haar woede had gewekt.

8 Deelnemers test

Thomas van de Bergh, redacteur bij uitgeverij De Bezige Bij;

Jaap Blansjaar, in de functie van bureauredacteur bij uitgeverij Van Oorschot;

Jennifer Boomkamp, bureauredacteur bij uitgeverij Contact en Ambo|Anthos;

Menno Hartman, redacteur bij uitgeverij Van Oorschot;

Marion Hoff, bureauredacteur bij uitgeverij Nieuw Amsterdam;

Ronald Kerstma, bureauredacteur bij uitgeverij Augustus en L.J. Veen;

Caroline Mulder, redacteur bij uitgeverij Nijgh & Van Ditmar;

Mark Pieters, uitgever bij uitgeverij Athenaeum—Polak & Van Gennep;

Annemiek Recourt, redacteur bij uitgeverij Podium;

Anita Roeland, bureauredacteur bij uitgeverij Amstel;

Rob van Rossum, bureauredacteur bij uitgeverij Querido;

Katja Rotte, bureauredacteur bij uitgeverij De Arbeiderspers;

Vincent Schmitz, redacteur en hoofd bureauredactie bij uitgeverij Prometheus/Bert Bakker;

Cecile van Son, bureauredacteur bij uitgeverij Sijthoff;

Anneke Willemsen, redacteur bij uitgeverij Balans;

Rob Zweedijk, bureauredacteur bij uitgeverij Athenaeum—Polak & Van Gennep.

9 Resultaten test

Zin	Soort	Biografieën	Redacteur 1	Redacteur 2	Redacteur 3	Redacteur 4	Redacteur 5	Redacteur 6	Redacteur 7	Redacteur 8	Redacteur 9	Redacteur 10	Redacteur 11	Redacteur 12	Redacteur 13	Redacteur 14	Redacteur 15	Redacteur 16	totaal redacteuren
13	dat vg																		0
9	dat vg																		0
10	dat vg																		0
6	dat vg																		0
5	dat vg																		0
12	dat vg																		0
7	dat vg	X																	0
11	dat vg																		0
4	dat vg																	X	1
3	dat vg	X						X											1
1	dat vg	X								X		X							2
8	dat vg	X	X			X						X							3
2	dat vg	X	X								X	X						X	4
totaal	dat vg		2	0	0	1	0	1	0	1	1	3	0	0	0	0	0	2	
27b	en - of																		0
6	en - of										X								1
42	en - of													X					1
38	en - of									X		X							2
11	en - of													X				X	2
3	en - of		X			X								X					3
5	en - of					X						X						X	3
40a	en - of					X			X									X	3
40b	en - of		X			X								X				X	4
29b	en - of	X	X	X			X		X									X	5
41	en - of								X	X	X		X	X					5
30	en - of			X		X			X		X							X	5
27a	en - of	X	X		X	X	X				X			X	X			X	8
36	en - of	X	X	X		X					X	X	X	X	X			X	9
37	en - of					X	X	X	X	X	X	X		X		X		X	10
13	en - of	X	X	X	X	X	X				X			X	X	X		X	10
39	en - of		X	X	X	X	X		X			X		X	X		X	X	11
7	en - of		X	X	X	X	X		X	X		X		X	X	X			11
34	en - of	X	X	X	X	X	X		X		X	X		X	X		X	X	12
35	en - of	X	X	X	X		X	X	X		X			X	X	X	X	X	12
14	en - of		X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X	X		X	13
33	en - of		X	X	X	X	X		X		X	X	X	X	X	X		X	13
26	en - of	X	X	X	X	X	X		X	X	X		X	X	X	X	X	X	14
29a	en - of	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	16
totaal	en-of		14	12	10	16	12	4	12	6	13	10	6	17	11	8	5	17	

Zin	Soort	Biografieën	Redacteur 1	Redacteur 2	Redacteur 3	Redacteur 4	Redacteur 5	Redacteur 6	Redacteur 7	Redacteur 8	Redacteur 9	Redacteur 10	Redacteur 11	Redacteur 12	Redacteur 13	Redacteur 14	Redacteur 15	Redacteur 16	Totaal redacteuren
25	relatief																		0
21	relatief																		0
9	relatief									X		X							2
33	relatief	X	X							X									2
32	relatief								X	X						X		X	4
30	relatief		X							X		X						X	4
20	relatief		X			X			X	X		X		X		X		X	8
16	relatief		X	X			X	X				X	X	X				X	8
28	relatief	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X		14
6	relatief	X	X	X		X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	14
31	relatief		X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	15
29	relatief	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	16
totaal	relatief		8	5	3	5	5	3	6	9	3	8	5	6	4	6	4	7	
15	wwoord									X									1
14	wwoord					X				X								X	3
16	wwoord		X		X					X							X		4
27a	wwoord	X	X				X			X								X	4
20	wwoord	X	X		X				X	X		X							5
27b	wwoord	X	X	X		X						X					X		5
13	wwoord	X	X			X	X		X	X		X	X					X	8
17	wwoord		X			X		X	X	X		X		X			X		8
19	wwoord		X			X		X	X	X		X		X				X	8
22	wwoord	X	X	X		X			X	X		X		X			X	X	9
25	wwoord	X	X			X		X	X	X		X		X			X	X	9
21	wwoord	X	X			X	X	X	X	X		X		X			X	X	10
18	wwoord		X	X		X	X	X	X	X		X		X			X	X	11
23	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X			X	X	13
26	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X		X	14
38	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X		X	X	X	14
24	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	15
12	wwoord	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	16
totaal	wwoord		16	8	7	14	9	10	13	17	4	14	5	11	1	4	11	13	
	TOTAAL	30	40	25	20	36	26	18	31	33	21	35	16	34	16	18	20	39	